

NKANELO WA KU OVIWA KA
TIMFANELO TA VANA EKA
TSALWA RA MADUMELANI HI E.W.G
MBHOMBI NA NA HI YA KIWHI? HI
M.J. MALULEKE

hi

Khumalo Aser Butini

Xitsalwana xo engetela eka swilaveko

swa xikambelo xa

"DEGREE OF MASTER OF ARTS"

eka

NDZAWULO YA XITSONGA

EYUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI: DOK. O.R. CHAUKE

LEMBE: 2012

DEDICATION

I swear and take an oath that (AN ANALYSIS OF THE ABUSE OF CHILDREN'S RIGHTS IN XITSONGA NOVELS *MADUMELANI* BY E.W.G MBHOMBI AND *HI YA KIWHI?* BY M.J. MALULEKE.) is my own work, there is no other university in which I have registered this dissertation before and I have indicated all sources quoted by a complete references.

A.B. KHUMALO

2013

INITIALS AND SURNAME

YEAR

SIGNATURE

239956

612944932

i12912219

T 896.3978 KHU

NONGONOKO WA TIMHAKA

NDZIMA YA 1

1.1	MANGHENELO	1
1.2	XITATIMENDHE XA XIPHIQO.....	2
1.3	NKOKA WA NDZAVISISO.....	2
1.4	XIKONGOMELO XA NDZAVISISO.....	2
1.5	MAENDLELO.....	3
1.5.1	Nxopaxopo wa matsalwa.....	4
1.5.2	Nhlokohliso wo ka wu nga kunguhatiwanga.....	4
1.6	NHLAMUSELO YA MATHEME.....	5
1.6.1	Ku oviwa ka timfanelo.....	5
1.6.2	Timfanelo ta ximunhu.....	6
1.6.3	Vumbiwa.....	7
1.6.4	Vumunhuhati.....	8
1.6.5	N'wana.....	9
1.6.6	Nkongomelo.....	9

1.7 MITIRHO LEYI ENDLIWEKE.....	10
1.7.1 Smit (2008).....	10
1.7.2 Mthembu, (2001).....	10
1.7.3 Battis (2008).....	11
1.7.4 Mdumela-Ndlovu (2006).....	11
1.7.5 Luyt (2008).....	12

NDZIMA YA 2

2.1 Nkatsakanyo wa matsalwa.....	13
2.1.1 Hi ya kwihi?.....	13
2.1.2 Matimu ya mutsar.....	13
2.1.3 Nkatsakanyo wa hungu ra tsalwa.....	13
2.2 Madumelani.....	14
2.2.1 Nkatsakanyo wa hungu ra tsalwa.....	14
2.3 Mbangu.....	15
2.3.1 Mangenelo.....	15
2.3.2 Mbangu wa tsalwa ra Hiya kwihi?.....	15
2.3.3 Mbangu eka tsalwa ra Madumelani.....	25

NDZIMA YA 3

3.1 Vumunhuhati.....	32
-----------------------------	-----------

3.1.1	Nhlamuselo ya vumunhuhati.....	32
3.1.2	Mitlawa ya swimunhuhatwa.....	33
3.1.2.1	Ximunhuhatwankulu.....	33
3.1.2.2	Muluthanyi.....	34
3.1.2.3	Ximunhuhatwa xo nghenelela.....	35
3.1.3	Nkanelo wa vumunhu bya swimunhuhatwa swa tsalwa ra <u>Hi ya kwihi?</u>	35
3.1.3.1	Mabutho.....	35
3.1.3.2	Hosi Makolo.....	36
3.2.3.3	Rhelela.....	39
3.2.3.4	Khorombi.....	40
3.2.3.5	Fanisa.....	41
3.1.4	Nkanelo wa swimunhuhatwa swa tsalwa ra Madumelani hi E.W.G. Mbhombi.....	43
3.1.4.1	Madumelani.....	43
3.4.1.2.	Nsimba.....	44

NDZIMA YA 4

4.1	Nkanelo wa ku oviwa ka timfanelo ta vana	46
4.1.1	Ku oviwa ka timfanelo ta vana eka tsalwa ra <u>Madumelani</u>	54
5.	Ku dlayiseta	58

5.1	Nkatsakanyo.....	58
5.2	Swibumabunelo.....	58
4.3	Swibumabumelo swa milavisiso leyi faneleke ku endliwa	59
6.	TIBUKU LETI TIRHISIWEKE.....	59
6.1	TIBUKU LETI XOPAXOPIWEKE.....	60
6.2	MATSALWA LAMA TSHAHIWEKE.....	60

XIKHENSO

Ndzi rhandza ku khensa Dok. O.R. Chauke, muleteri ni makomandlela wa mina eka dyondzo leyi, loyi hi vutivi bya yena a ndzi khutazeke ni ku ndzi letela hi mfanelo eka dyondzo leyi. A wu ndzi helelanga mbilu loko ndzi sweka mbodza Dokodela, ku dya hi ku engeta.

Ndzi khensa valeterikulorhi eka Ndzawulo ya Xitsonga ni Tindzawulo letin'wana ta Tindzimi ta Xintima eYunivhesiti ya Limpopo, lava ndzi pfuneke hi ku ndzi komba tin'wana ta tibuku leti ndzi ti tirhiseke eka ndzavisiso lowu. Ndzi tlhela ndzi khensa vutivi lebyi va ndzi phemele byona ni ku ndzi khutaza hi marito ya vona.

Ndzi khensa tatana Machete H.A., ku va a tikarharhatile swinene ku ndzi thayipela ndzavisiso lowu ku kondza wu fika emakumu.

Ndzi khensa vananga, Tirhani, Sabelo na Khwezi, ndzi nga rivali mativula ya Bush, Robert, handle ka wena a ndzi ta va yini?

Ndzi tlhela ndzi khensa na Yunivhesiti ya Limpopo na va C.S.D ku va va ndzi pfunile hi mali eka dyondzo leyi.

Eka hinkwaswo ndzi khensa Xikwembu, Yehovha loyi a ndzi phameleke vutomi ni vutivi byo ndzi endla ndzavisiso lowu. Masungulo ya vutlhari i ku chava Yehovha.

Khanimamba!

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to express my gratitude's to:

Dr. O.R. Chauke, my supervisor, for his patience encouragement, ideas, constructive criticism and unselfish guidance towards the fulfillment of the study.

I would like to thank other colleagues in the Department of Xitsonga and other Department of African Languages of the University of Limpopo for sharing their knowledge and for moral support and also for assisting me with some of the references I have used for the studies.

My sons Tirhani, and Sabelo and also my daughter Khwezi for their perseverance which I deprived them of a father's love when I was busy with my study, and also not forgetting my brother Robert Khumalo.

The university of Limpopo and C.S.D. For financial assistance towards the cost of this studies.

Above all, my thanks go to my father in Heaven, Yehovha who provide me with strength and knowledge to do this work. "The beginning of all wisdom is the respecting of the Lord.

DEDICATION

This dissertation is dedicated to:

My wife Gladness Khanyisa Khumalo.

Our sons Tirhani and Sabelo.

Our daughter Khwezi.

My brother Robert Robert Kumalo.

Disethexini leyi yi fundza vanhu lava va landzelaka:

Nsati wa mina Gladness Khanyisa Khumalo.

Vana va hina va majaha Tirhani and Sabelo.

N'wana wa hina wa nhwana Khwezi.

Buti wa mina Robert Khumalo.

NKATSAKANYO/NKOMISO

Xikongomelo xa dyondzo leyi i ku xopaxopa ku oviwa ka timfanelo ta vana eka matsalwa ya *Madumelani* hi E.W.G MBHOMBI na *Hi ya kwihl?* hi M.J Maluleke.

Dyondzo leyi yi tlhela yi kombisa swimunhuhatwa leswi tshikeleriwaka na leswi vangaka ntshikelelo lowu. Vundzeni bya matsalwa lawa wu vangiwile hi vuxiyaxiya hi xikongomelo xo lava leswaku wu kota ku humesela hungu leri kongomiweke ra ku oviwa ka timfanelo ta vana. Mulavisisi u kombisile nkoka wa wona eka ndzavisiso wa yena.

Ndzima yo sungula yi kombisa manghenelo, xitatimendhe xa xiphiso, nkoka wa ndzavisiso, xikongomelo xa ndzavisiso, na maendlelo. Eka yona ndzima leyi ku tlhela ku hlamuseriwa ni matheme ya nkoka lawa ya tirhisiweke ku humesela erivaleni leswi swi faneleke ku xopaxopiwa eka matsalwa lawa mahlawuriweke ku xopaxopiwa.

Ndzima ya vumbirhi i ya nkatsakanyo wa novhele na ntlangu ku katsa ni matimu ya vatsari. Mintlawo ya swimunhuhatwa yi humeseriwa erivaleni yi tlhela yi hlamuseriwa hi vuxokoxoko. Eka ndzima leyi ku tlhela ku hlamuseriwa swimunhuhatwa swa nkoka leswi ku nga swona swi humeselaka mhaka ya ku oviwa ka timfanelo ta vana erivaleni.

Ndzima ya vunharhu i ya nhlavutelo wa ku oviwa ka timfanelo ta vana eka tsalwa ra novhele na ntlangu lawa hlawuriweke ku xopaxopiwa.

Ndzima ya vumune yo kombisa nkatsakanyo wa dyondzo leyi hi ku angarhela ku katsa ni swibumabumelo swa wona ndzavisiso lowu.

NDZIMAYA 1

1.1 MANGHENELO

Xiphiqo xa ku oviwa ka timfanelo ta vana na vavasati xi tatile misava hinkwayo. Mfumo wu le ku beni ka nyandayeye hi xiphiqo lexi xa ku xanisiwa ka vana na vavasati. Laha ku xanisiwaka vana na vavasati, etikweni ra kona ku hava ku rhula. Ndzavisiso lowu wu ta va xipfulamahlo eka vavanuna ni vanhu hinkwavo lava xanisaka vana ni vavasati. Leswi swi nga seketeriwa hi marito ya Tumelo Mabena eka phephahungu ra *Daily Sun* (June: 2013) loko a ku:

You don't need to use force to a woman, for her to understand you. Inflicting pain on a woman you claim to love makes you a looser man, it actually destroys you...

Marito lama ma komba swinene leswaku a hi ku tirhisa matimba ku endla leswaku vana na vavasati va endla leswi faneleke.

1.2. XITATIMENDHE XA XIPHIQO

Ku xanisiwa ka vana ni vavasati i xiphiqo lexi xi ririsaka tiko hinkwaro ni mihlangano hi ku hambanahambana ka yona. Mhaka leyi ya ku xanisiwa ka vana a yi papalateki ku fambisiwa ni vavasati hikuva hi vumbirhi ka vona a va na matimba ya ku tisirhelela.

Ku xanisiwa ka vana ku khumba timbilu ta vatswari hi ndlela ya xiyimo xa le henhla. Hikwalaho xiyimo lexi a xi olovi ku xi ololoxa loko xo kala xi humelela. Vana lava va nga xanisiwa va tshama na xiphiqo lexi vutomi bya vona hinkwabyo. Va ni swiphiqo leswi swi hetelelaka swi va hundzula swiharhi. Vana vo tani va hetelela va ri hava ntwelavusiwana eka van'wana loko va kurile. Masiku hinkwawo hi kuma mahungu ya leswaku vana va pfinyiwile kumbe va xanisiwile hi vanhu ntsena kumbe hi vatswari va vona. Xivangelo xa ku xanisiwa ka vona xi nga va hikwalaho ka vusiwana kumbe xi va kona hi xikongomelo xo tekeriwa swa vona. Hikwalaho hi vonaka swi fanerile ku endla ndzavisiso wa muxaka lowu. Leswi swi nga seketeriwa

hi marito ya Tumelo Mabena eka phephahungu ra *Daily Sun* (June:2013) loko a ya emahlweni a vula leswi:

I believed it was the right thing to do, after all my mother was a victim of abuse by my stepfather. I had seen, heard and lived with violence in the home I grew up in.

Ntshaho lowu wu komba swinene leswaku n'wana loyi a kulaka a vona ku oviwa ka timfanelo ta vavasati, u vona swi fanerile leswaku na yena a ova timfanelo ta vavasati loko a kurile. Vana va fanerile ku dyondzisiwa va ha ri vatsongo ku sivela maendlelo ya muxaka lowu. Leswi nakambe swi seketeriwa hi President Jacob Zuma loko a vula marito lawa "Vanhu lava xanisaka vana na vavasati va ha ndhawu laha tikweni".

Mhaka ya ku xanisiwa ka vana yi komba swinene leswaku lexi i xiphiso lexi xi faneleke ku tekeriwa enhlokweni hi vanhu hinkwavo. Eka tsalwa ra *Madumelani*, hi vona Mbhambhazia xanisiwa no dlawa hi Madumelani hikokwalaho ka vuhosi bya tata wa yena, kasi eka tsalwa ra *Hi ya kwihi?* Mabuthu u xanisiwa hi Valungu. U biwa hi Koos a beriwa tinhlampfi ta yena. Hi ku ya hi mahungu hinkwavo lawa ma nga laha henhla, hi vona swi fanerile ku tsala ndzavisiso wa muxaka lowu.

1.3. NKOKA WA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu na nkoka swinene eka rixaka, wu ta pfuneta swinene eka rixaka, ngopfungopfu ku tsundzuxa vanhu ku lwela timfanelo ta vona ni ku vona leswaku timfanelo ta vona ti sirhelelekile. Vanhu hi ku angarhela va fanele va va humela ehandle va vulavula hi vubihi bya ku oviwa ka timfanelo ta vona, ku lemukisa vanhu nkoka wa n'wana endyangwini ni le tikweni.

1.4 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku paluxa ndlela leyi matsalwa ya Mbhombhi na Maluleke ya kombisaka hakona ku oviwa ka timfanelo ta vana. Ku ya hi matsalwa lawa, vana va tekiwa va nga ri nchumu, va tlhela va va nga ri na timfanelo, hikwalaho va vonakaka va biwa ni ku tekeriwa ni leswi swi nga swa vona handle ka hakelo.

1.5 MAENDLELO

Maendlelo lama ma nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu i maendlelo yo xopaxopa matsalwa lama ma nga hlawuleriwa ku xopaxopiwa, ku nga tsalwa ra *Madumelani* hi E.W.G. Mbhombhi na *Hi ya kwihi?* hi M.J. Maluleke. Maendlelo lama ya vuriwa nxopaxopo wa matsalwa. Ku ta tlhela ku tirhisiwa maendlelo ya nhloko hliso wo ka wu nga kunguhatiwanga. Eka endlelo leri ku nga ha vutisiwa swivutiso swo fana na leswi:

- Xana n'wana loyi timfanelo ta yena ti nga oviwa u vonakisa ku yini?
- Xana vuxaka bya yena na van'wana vanhu byi njhani?
- Loko a ri n'wana loyi a dyondzaka xikolo xana ntirho wa yena wa xikolo wu famba njhani?
- Xana u huhwa na vamani?

1.5.1 Nxopaxopo wa matsalwa

Eka maendlelo yo xopaxopa matsalwa hilaha ku xopaxopiwaka matsalwa hi xikongomelo xo kuma leswi ndzavisiso wu lavaka swona. Hileswaku timhaka ta kona ti va ti huma eka switsariwa swo hambanahambana. Peck na Coyle (1994:1) va hlamusela nxopaxopo wa matsalwa hi ndlela leyi: "*Literary criticism is primarily concerned with discussing individual work of literature*".

Nxopaxopo wa matsalwa wu kongomane ni ntirho wo burisana ni ku xopaxopiwa ka tsalwa. Peck na Coyle (1984:67) va thela va ya emahlweni va hlamusela "literary criticism" hi ndlela leyi:

Literary criticism is usually regarded as the analysis, interpretation and evaluation of literary works, it does not mean "finding fault with."

Ku ya hi ntshaho lowu, eka matsalwa hi languta ngopfu nkoka wa wona ku nga ri ku xopaxopa swihoxo. Grace (1965:28) u tlhela a seketela mhaka leyi loko a ku: ... *"our aim should be to enjoy books and not to condemn them."*

Marito ya Grace ya hlamusela leswaku loko ho hlaya matsalwa a hi fanelangi hi xopaxopa leswo biha ntsena, kambe hi fanele hi ya hlayela ku hungasa na ku dyondzisa swin'wana swa vutomi. Abrams (1993:39) u hlamusela nxopanxopo wa matsalwa kuri: ... *the overall term for studies concerned with defining, classifying, interpreting, and evaluating works of literature."*

Abrams (1993) u hlamusela nxopaxopo wa matsalwa wu ri ndlela leyi kongomaneke ni ku hlahluviwa ni ku hleriwa ka matsalwa.

1.5.2 Nhloko hliso wo ka wu nga kunguhatiwanga

Eka maendlelo lama hilaha mulavisisi a vutisaka swivutiso leswi nga kunguhatiwangiki hi xikongomelo xo kuma vuxokoxoko bya nhlokomhaka ya yena.

Pattom (1990) u hlamusela a ku:

Unstructured interviews are more like an every day conversation. They tend to be more informal, open ended, flexible and free flowing. Questions are not pre-set, although there are usually certain topics that the research wishes to cover. It gives the interview some structure and direction.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku maendlelo ya nhloko hliso yo ka ya nga kunguhatiwanga i maendlelo ya mbhurisano wa siku na siku. Mbhurisano lowu a hi wa ximfumo naswona vanhu va ntshunxeka eku vulavurisaneni ka vona. Hambileswi swivutiso leswi swi vaka swi nga kunguhatiwanga, muhloko hlisi u ni mfaneloyo vutisa muhloko hlisiwa swivutiso swin'wana ni swin'wana leswi swi taka enhlokweni ya yena.

1.6 NHLAMUSELO YA MATHEME

1.6.1 Ku oviwa ka timfanelo

Laha misaveni timfanelo ta ximunhu ti tshama ti ri karhi ti oviwa, ngopfungopfu ta vana ni vavasati. Leswi swi kombisa ku va ti tekeriwa ehensi. Barker (1991:89) u hlamusela ku oviwa ka timfanelo loko a ku: *"Any improper behaviour intended to cause physical, psychological or financial harm to an individual."*

Barker u hlamusela leswaku ku oviwa ka timfanelo ta ximunhu i mahanyelo yo homboloka lawa ya endliwaka hi xikongomelo xo vavisa no vangela un'wana swiphiso swa le miehleketweni, ku vaviseka ka le mirimi ni ku twisiwa ku vava hi tlhelo ra swa timali. Kasi Webster (1954:45) yena u hlamusela ku oviwa ka timfanelo hi ndlela leyi:

Abuse is an improper or excessive use or treatment that condemns or vilifies (usually) unjustly, imperatively and angrily, physical behaviour that seeks or control and exercise power over others.

Ku oviwaka timfanelo ta ximunhu i ku va munhu un'wana a nga khomi van'wana kahle ni ku lawula ku tlula mpimo. Smart Cape (2010) yi hlamusela ku oviwa ka timfanelo ta ximunhu (abuse) loko yi ku:

Abuse is any form of behaviour that controls another person, causes physical harm or fear, makes someone do things they do not want to do. Abuse can be verbal, emotional, physical, sexual, material or financial. Abused woman usually experienced multiple forms of abuse.

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu paluxa ku tsan'wiwa ka timfanelo ta ximunhu ku va kona hi ku biwa, ku chavisiwa, ku pfinyiwa, ku onheriwa nhundzu ni swin'wana swo tala.

1.6.2 Timfanelo ta ximunhu

Timfanelo ta ximunhu i timfanelo leti munhu un'wana na un'wana a nga na tona ku sukela loko a ha ku tswariwa. U va na tona hikokwalaho ka ku va a ri munhu laha misaveni. Rautenbach na Malherbe (1994:195) va hlamusela timfanelo ta ximunhu hi ndlela leyi: "*Human rights are the rights to equality before the law and equal protection of the law*".

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu paluxa leswaku vanhu hinkwavo va fanele va va na timfanelo to ringana naswona ti fanele ti va ti sirhelelekile ku ringana. Joubert na Prinsloo (2001:291) vona va hlamusela leswi swi landzelaka mayelana na timfanelo ta ximunhu:

Human rights are the rights that everybody has because they are human, those rights that are naturally due to every person, irrespective of his or her status, colour or beliefs.

Timfanelo ta ximunhu i timfanelo leti munhu un'wana na un'wana a nga na tona. Timfanelo leti a ti nyikiwi munhu ku ya hi xiyimo, muhlovo kumbe ndhavuko wa yena.

1.6.3 Vumbiwa

Vumbiwa i xitsariwa lexi xi nga na milawu hinkwayo ya tiko. Raylene (199:07) u hlamusela vumbiwa hi ndlela leyi:

The constitution is a very important political and legal document. It is a collection of laws made by a parliament which set out the structure of the government and what powers will have ...

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu hlamusela leswaku vumbiwa i xitsariwa xa nawu wa xipolitiki. Nawu lowu wu avanyisiwile hi nhlengelo wa milawu ya palamendhe. Rautenbach na Malherbe (1994:193) vona va ri vumbiwa i: "... *a law which contains the most important legal rules concerning a political system of a country*". Ntshaho lowu wu nga laha henhla wa ha tiyisisa ku va vumbiwa ku ri nawu lowu wu nga na milawu ya nkoka leyi kongomaneke ni mafambisele ya tiko. Va ya emahlweni va ku:

A Constitution . . . is an important component of the legal system of a state. It also gives expression to the values and sentiments of a society.

Rautenbach na Malherbe va tiyisisa leswaku Vumbiwa i xitsariwa xa nkoka lexi xi lawulaka ximfumo mafambiselo ya tiko. Joubert abd Prinsloo (2001:22) vona va hlamusela Vumbiwa hi ndlela leyi:

A Constitution is a document that sets out rules for running the country. It also protects demoretic principles and the rights of citizens.

Ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla Vumbiwa i tsalwa ro karhi leri vekaka milawu ya mafambiselo ya tiko ri tlhela ri sirhelela mikhuva yo karhi ya xidemokirasi ni timfanelo ta vaakatiko. Nawu lowu wu fanele ku landzeleriwa hi murhangeri wa tiko, mfumo ni vanhu hinkwavo va Afrika-Dzonga. Eka **You and the Constitution** (P19.2) ku hlamuseriwa Vumbiwa hi ndlela leyi: *"is the supreme or highest law of South Africa."*

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu hlamusela leswaku Vumbiwa i nawunkulu wa Afrika-Dzonga.

1.6.4 Vumunhuhati

Vumunhuhati i ndlela leyi swimunhuhatwa swimunhuhatiwaka hayona eka tsalwa leswaku swi ta kota ku fambisa hungu ra tsalwa. Roberts (1983:54) u hlamusela vumunhuhati hi ndlela leyi:

...Characterization in literature is an author's representation of human being, especially of those inner qualities that determine how an individual reacts to various conditions indicated character.

Ntshaho lowu wa ha tiyisisa ku va vumunhuhati ku ri ndlela leyi vatsari va munhuhataka swimunhuhatwa etsalweni hi ku swi nyika swihlawulekisi swa vanhu

lava va hanyaka leswaku swi ta kota ku fambisa hungu ra tsalwa. Kasi Abrams (198:21) u hlamusela hi swimunhuhatwa loko a ku:

Characters are the invested, imaginary in a dramatic or narrative work, which are given human qualities and behaviour. We learn about them through dialogue action and description.

Abrams wa ha seketela leswi vuriwaka hi Roberts kambe u engetela ntsena leswaku vahlayi va kota ku dyondza no tiva swimunhuhatwa eka tsalwa hi swiendlo swa swona ni hi ndlela leyi mutsari a swi tumbuluxiseke xiswona. Barnet (1986:179) u seketela mhaka leyi loko a ku:

Characterization or personality is defined by what they say, by what the characters do, by what they say, by others say about them, and by the setting in which they move.

Barnet u hlamusela leswaku vumunhuhatwa kumbe vumunhu byi nga hlamuseriwa ku ya hileswi swimunhuhatwa swi endlaka swona, leswi swi vulaka ni leswi van'wana va vulaka swona hi swimunhuhatwa leswi ni hi mbango lowu swi hanyaka eka wona.

1.6.5 N'wana

N'wana i munhu loyi a ha riki ntsongo hi xiyimo ni vukhale. Hornby (1985:144) u hlamusela theme ra n'wana hi ndlela leyi: "*A young human being, below the age of full physical development*".

1.6.6 Nkongomelo

Nkongomelo i hungunkulu ra tsalwa leri mutsari a ri hundziselaka vahlayi hi xikongomelo xa leswaku va ta kota ku twisisa leswi a vulaka swona hi ku komisa. Hornby (1985:895) u hlamusela nkongomelo hi ndlela leyi "*Topic, subject of a talk or piece of writing*".

1.7. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

1.7.1 Smit (2008)

Smit u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka ya *Adolescents experiences of parental reaction of the disclosure of child sexual abuse*. Smit u kombisile leswaku ku xanisiwa ka vana eka timhaka ta masangu ka va xanisa ni ku va vavisa emiehleketweni. Ku vaviseka ka vona ku tlhela ku khumba na midyangu ya vona swinene. N'wana loyi a nga pfinyiwa u va eka xiyimo xo tika swinene. Leswi swi tala ku n'wi vangela xiphiso xa vutomi hinkwabyo. Vatswari va yena, maxaka ni vaakelani va nghena eka xiyimo xo nonoha swinene. Xiyimo xa muxaka lowu loko xi kala xi humelela xi teka nkarhi wo leha swinene ku xi lulamisa kumbe ku xi ololoxa. Xiyimo lexi kun'wana xi kumeka xi nga ha ololoxeki. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna swinene ku twisisa nhlokomhaka ya 'child abuse', ku nga ku oviwa ka timfanelo ta n'wana.

1.7.2 Mthembu, (2001)

Mthembu u endlile dyondzo ya yena ya Masitasi hi nhlokomhaka ya *A groupwar programme for mothers os sexual abuse victims*. Mthembu u kombisile leswaku xivangelonkulu xo va a endla ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi hi leswi ku pfinyiwa ka vana ku nga ya ehenhla hi tipesente ta le henhla swinene eSoweto.

Ndzavisiso lowu wu kongoma swinene eka ku tshula tindlela to pfuna vana lava va xanisiweke hi xikongomelo xo pfuna ti'social worker' eku tirhaneni na swiyila leswi. Leswi swi va tano hikuva vamanana va vana lava va xanisiweke a vuli nchumu hi swona. Mhaka yin'wana hi leswi ku xanisiwa ka vana ka le masangwini ku tekiwaka ku ri xiyila.

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku kuma ndlela leyi nga ta pfuna vatswari va vana lava xanisiweke ku humela erivaleni va vulavula hi ku xanisiwa loku ka vana va vona. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku ya emahlweni hi twisisa mahanyelo ya vana lava va xanisiweke.

1.7.3 Battis (2008)

Battis u endlile ndzavisiso wa vudokodela hi nhlokomhaka ya *Adult Child Sexual Abuse Victims* laha a kombisaka hi vuenti leswaku timfanelo ta vana ta oviwa ni ku kandziyeriwa. Battis u kombisa ni leswaku timfanelo ta vana va xinuna ni va xisati ta oviwa ni ku kandziyeriwa. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku twisisa tindlela leti vana lava xanisiweke va nga pfuniwaka hayona. Ndzavisiso lowu wu paluxa ni leswaku 25 wa timinete tin'wana ni tin'wana ku va ni vana lava xanisiwaka laha Afrika-Dzonga.

1.7.4 Mdumela-Ndlovu (2006)

Mdumela-Ndlovu u endlile ndzavisiso wa yena wa masitasi hi nhlokomhaka ya *Child Abuse with Special Reference to Xitsonga Novels*. Mdumela-Ndlovu u kombisa hi vuenti ndlela leyi timfanelo ta vana ti oviwaka hayona eka tsalwa ra *N'wana watinhlalu* hi Maluleke, *Rhukubya ro swoswela embilwini* hi Ngobeni na *Xisomisana* hi Thuketana. Ndzavisiso lowu wu kombisa hi vuenti ku xanisiwa ka vana hi vatswari ni maxaka ya vona. Ndzavisiso lowu wu bumabumela mhaka ya ku vika, ku rhipota kumbe ku boxa timhaka ta ku xanisiwa ka vana hi mani kumbe mani. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku twisisa tinxaka ta ku oviwa ka timfanelo ta vana.

1.7.5 Luyt (2008)

Luyt u endlile ndzavisiso wa yena wa Masitasi hi nhlokomhaka ya *The Underreporting of sexual violence against women in the Camdeboo*. Ndzavisiso wa Luyt wu xopaxopa mhaka ya ku nga paluxi hi ku hetiseka ku oviwa ka timfanelo ta vavasati lava timfanelo ta vona ti oviweke va chavaka kumbe a va humeli erivaleni va vika timhangu ta muxaka lowu. Leswi swi va kona hikokwalaho ko chava ni ku tinyuma. Hi marito man'wana ndzavisiso lowu wu kombisa leswaku vavasati lava timfanelo ta vona ti oviwaka va va va ri ni vusweti lebyikulu, lava hanyaka eku tikeriweni lokukulu. Vavasati lava va pfinyiwaka va chava ku vika emaphoriseni. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku twisisa xivangelo xa ku va va nga rhipoti timhaka ta ku oviwa ka timfanelo ta vona.

2.2 Madumelani

2.2.1 Nkatsakanyo wa hungu ra tsalwa

Tsalwa ra *Madumelaniri* vulavula hi Madumelani loyi a ri ndhunankulu ni mufambisinkulu wa mavuthu ya hosi Mongwe etikweni ra ka Xiladza.

Tiko ra hosi Mongwe ri ve ri hlaseriwa hi hosi Mandulani, laha ku dlayiweke vavasati na vana handle ka nandzu. Mabutho ya hosi Mongwe xikan'we na Madumelani va hlaserile Mandulani hikokwalaho ka leswi a nga swi endla emugangeni wa ndhuna Mabunda. Endzhaku ka loko Mandulani a hluriwile, Madumelani u byela Makomani leswaku u karhele ku ganyisa hosi Mongwe hi swifuwo hi swifuwo vo saseka leswi a nga vuya na swona endzhaku ko hlula Mandulani.

Madumelani a a vula leswaku tlhari ra yena hi rona ri nga ta n'wi ambexa xidlodlo xa vukosi. Endzhaku ka loko Madumelani a dlayile hosi Mongwe, u vekiwile ku va mukhomeri wa vukosi bya ka Mongwe, hikokwalaho ka leswi n'wini wa vukosi , yena Mbhambhazi a ha ri xihlangi. Madumelani a nga tsaki hi vuhosi byo lomba. A a swi tiva leswaku loko a lava vuhosi u fanele ku dlaya Mbhabhazi, handle ka swona a ta ta va hosi loko a kurile.

Madumelani u endlile ongeti u teka Mbhambhazi a n'wi heleketa engomeni. N'wa-Xitsutsu mana wa Mbhambhazi a nga swi tsakeli leswaku Madumelani a heleketa n'wana wa yena Mbhambhazi engomeni. A a ehleketa leswaku swi nga endleka leswaku n'wana wa yena a nga vuyi hi le ngomeni.

Mbhambazi a tsakele ku ya engomeni, handle ko anakanya leswi swi nga ta n'wi humelela, a nga si fika engomeni. Madumelani na Mbhambhazi a va ri karhi va bula. Endleleni yo ya engomeni Madumelani u byele Mbhabhazi leswaku engomeni u ya dyondzisiwa ku va wanuna wa xiviri, naswona u ta ya tiphina hi nyama ya nyimpfu siku rin'wana na rin'wana. Madumelani u dlayile Mbhambhazi hi tlhari ra yena, a vula leswaku vukosi a byi tisiwi hi nsovo.

Madumelani u vula leswaku xidyoho xa vana va matlhari hileswaku loko va kurile va va tihosi. Eku heteleleni Madumelani u tidlele hi ku tsimba hikokokwalaho ka leswi Mhangwana, Maxopani, Muhlwa na Nsimba a va vonile vubihi bya yena.

2.3 Mbangu

2.3.1 Mangenelo

Mbangu i ndhawu laha timhakata ta tsalwa ti humelelaka kona. Eka matsalwa ya **MadumelaninaHi ya kwihi**, mbanguwa wona wu tala ku humelela etindhawini ta le kaya, laha timhaka ta nkoka ta tsalwa ti humelerisaka kumbe ku vangwiwa hi ximunhuhathwankulu xa tsalwa rolero. Mbangu eka matsalwa lama wu ta kaneriwa hi vuxokoxoko hi rin'werin'we.

2.3.2 Mbangu wa tsalwa ra Hiya kwihi?

Hi laha hi vuleke hakona laha henhla, mbangu wa tsalwa leri wu humelela etindhawini ta le makaya. Mbangu wa le xilungwini wu khumbiwa ntsena loko Makolo a vuya ekaya ku ta va hosi ya Mudyaxihi, endzhaku ka ku lova ka tata wa yena. Ku vuya loku ka yena Makolo mutsari u ku hlamusela hi ndlela leyi:

Ekunhondzeni ka tata wakwe laha misaveni, Makolo u vuyile hi le Joni laha a a ri Baasboy ni xihehli lexikulu xa vatirhikulobye eka Mulungu wa vona, a fika a ringeta ku mbindzimuxa mfumo wa Hosi Chamane. Hosi Chamane a a ri hosinkulu leyi a yi fuma ni ku letela miganga ya le Venda ku katsa ni muti wa Mudyaxihi (p.2-3).

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Makolo a kurile a ri karhi a tirha exilungwini, laha a nga hetelela hi ku landziwa, a ya tekiwa leswaku a ta va hosi. Kasi hi hala tlhelo a ri mpipi ya Valungu. Nkarhi hinkwawo a tshamela ku dlayisa kumbe ku hembela vanhu va nga endlanga nchumu. Hileswaku a a ri xioxanyama xa Valungu lava. Leswi swi endla leswaku Makolo a kula a ri karhi a tiva leswaku Mulungu u va a yimele swilo hinkwaswo evuton'wini bya Muntima.

Mbangu wa le makaya wu tlhela wu kombisiwa hi muti wa Hosi Makolo. Eka muti lowu hilaha Valungu a va hamba va ta teka vanhu va va yisa emasin'wini ya vona va

ya tirhisa, va hetelela hi ku va holela mali yo ka yi nga nyawuli. Ndhawu leyi yi hlamuseriwa hi mutsari loko a ku:

Xinakulobye xa Makolo na van'wapurasi xi tlherile xi sungula hi vuntshwa. Makolo u pfumelerile van'wamapurasi va ta va ta teka vanhu va tiko va ya tirha emasin'wini ya vona laha a va hakeriwa hi miroho ni malinyana leyi a yi hundzi khume ra macheleni. Hakelo leyi a va yi kuma endzhaku ka ntiyiselo lowukulu swinene. Loko n'wankumi a tshika a katekile ku kuma vatirhi lava a va tala ku va vavasati ni tindzumulo, a va tirhisa hi tihanyi letikulu swinene (p.3).

Ntshaho lowu wu kombisa swinene matele ya Valungu eka Hosi Makolo ku katsa ni leswi a a va tela swona. Valungu lava a va ri hava ntswelavusiwana, a va tirhisa vanhu ku fana naloko timbhongolo ti tirhisiwa hi nkarhi wa xirimu. Ntshaho lowu wu tlhela wu kombisa ku va Makolo a nga swi koti ku hambana na Valungu, hambileswi a va siyile exilungwini, va tama va ha n'wi landzelela na kwala kaya. Leswi swi endla ongeti Makolo a khendle hi furha ra Mulungu hikuva laha a ya ka kona na vona a va n'wi landzelela hi lendzhaku. Mutsari u ya emahlweni a hlamusela mbangu hi tirhisa muti wa ka Makolo loko a ku:

Mixo wun'wana ku fikile un'wana wa van'wapurasi kwala xikhulu a ri karhi a chayela lori leyi a yi tele hi miroho yo xungwala ni mihandzu ya maphuphula a ta luva hosi. Xikongomelo xa yena a ku nga ri ku tisa ndzuvo ntsena kambe a ku ri ku ta rhwala vanhu lava a va hlengeletanile kwala xikhulu (p.3).

Ntshaho lowu wa ha yisa emahlweni timhaka ta ku vhaka ka Valungu emutini wa hosi Makolo. Valungu lava loko va vhaka emutini wa Makolo a va va va tela swilo swimbirhi, ku nga ku rhwala vanhu va tirha emapurasi ya vona na ku tisela hosi Makolo mindzuvo leyi Valungu lava a va ba mati hi yona leswaku tingwenya ti etlela.

Mbangu wu tlhela wu kombisiwa hi xitanga lexi a xi ri kona emutini wa hosi Makolo ku ri ndhawu laha mindzuvo leyi a yi kuma ka Valungu a yi hlayiseriwa kona. Mbangu lowu wu hlamuseriwa hi mutsari hi ndlela yo xonga loko a ku:

U fikile a yimisa lori kwala xikarhi ka muti kutani a lerisa malandza ya hosi ni vatirhi va ta rhwala ndzuvo va yisa exitangeni loko yena a ri karhi a dzaha pipi a nga ri eku rhwaleleni (p.3).

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kombisa ndhawu laha swilo swi hlayiseriwaka kona na ku kombisa tihanyi leti Koos a ri na tona eka Vantima. Leswi swi tikomba hi loko yena a ri karhi dzaha pipi loko lava van'wana va ri karhi rhwalela mindzuvo ya hosi Makolo elorini.

Mutsari u tlhela a tirhisa damu ra Mulungu loyi a va ku i Koos ku paluxa mbangu wa tsalwa leri. Ndhawu leyi hilaha Nsumbhulani na Mabutho va nga ya rhiya tinhlampfi vanga si ya ku khideni enambyeni. Mbangu lowu wu hlamuseriwa hi mutsari hi ndlela leyi:

Vafana lava va fambile nkarhi wo leha va ya laha a va toloverile ku phasa kona tinhlampfi. Va kumile swinjovo laha a va swi tumbetile kona va sungula ku swi lulamisa. Leswi a va ri hava xinyongwa kumbe tinjiya, va ringerile hi tinxikwa. Endzhaku ka ku lulamisa un'wana na un'wana u hoxile risiha ematini va sungula ku njovela (p.12).

Ntshaho lowu wu kombisa swinene ku va vafana lava va tiyimiserile ku ti lavela xixevo hi voxo. Leswi swi kombisa leswaku a va karhele ku dzuva vuswa hi masi masiku hinkwawo.

Endzhaku ka swona Mabutho u kumekile a phasa nhlampfi leyikulu swinene. Mabutho u ringetile ku koka hi matimba ya yena hinkwawo kambe a tsandzeka hikokwalaho ka vukulu bya nhlampfi leyi. Ku tsandzeka ka yena ku koka nhlampfi ku seketeriwa hiloko a huwelela munghana wa yena Nsumbhulani leswaku a ta n'wi kokisa yona. Hi twa a huwelela hi ndlela leyi: "*Tana u ta ndzi khomisa Nsumbhulani.*"

Loko Mabutho a ri karhi a huwelela Nsumbhulani a ri karhi a lwisana na ku koka nhlampfi hi matimba. U kale a lava ku wela endzeni ka mati. Mhaka leyi yi hlamuseriwa hi mutsari hi ndlela leyi:

Mabutho a vula hi ku tshemba a ri karhi a rhetarheta kwala kwala makumu ka ribiribiri a honokile ni mahlo hi ntsako wo pfangana ni rhumbyana. Nsumbhulani u thamukile a ya kona. Hambirhi va omile va ku whi, ku sala ku twala swigandlatana leswi a swi vangiwa hi ku tshumbula ka xivumbiwa xa le matini. Endzhaku dyinhlampfi dyi ku bavhu, dyi ahlamisile ni nomu hi twa ku vava (p12.).

Ntshaho lowu wu kombisa swinene ku tsaka na ku chava ka Mabutho endzhaku ko phasa dyinhlampfi ledyikulu. Kasi hi hala tlhelo wu tlhela wu kombisa matimba lama yena na munghana wa yena Nsumbhulani va ma tirhiseke ku dyi humesa ematini. Xirhangi xa 21, xa dyi, eka ntshaho lowu wu nga laha henhla xikombisa ku kula swinene ka nhlampfi leyi. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Nsumbhulani yena u katiwile hi n'wenga, nhlampfi yo kala ku fana ni mpfula. U phasile ni magetle mambirhi kun'we ni nhlampfi ncila kambe yona a yi nga kulanga ngopfu tanihi leyi a yi phasiwile hi Mabutho (p.13).

Mutsari hi marito lama ma nga laha henhla u kombisa leswaku ndhawu leyi Mabutho na Nsumbhulani a va phasa eka yona tinhlampfi a ti tele swinene naswona a ku kumeka letikulu na letitsongo ku ya hi muxaka wa tona.

Nakambe ndhawu leyi hi kona laha Koos a nga va juma kona va ri karhi va yiva tinhlampfi ta yena ematini. Koos a ri na xibamu na ntshilani. Leswi swi endlile leswaku Mabutho na Nsumbhulani va teriwa hi rhumbyana xinkadyana. Koos u va komberile leswaku va nga tsutsumi. Mbangu lowu wu hlamuseriwa hi mutsari hi ndlela leyi: "*Hayikhona wena gijima, mina shaya wena sitelek* (p.13)."

Marito lama ma kombisa leswaku Mulungu loyi a hlundzukile swinene. Ku chuwa ka Mabutho na munghana wa yena Nsumbhulani mutsari u hlamusela hi ndlela leyi:

I nkarhi va Nsumbhulani va titivarile hi rhumbyani, a va khongela ntsena leswaku a nga va khomi hi tihanyi, kumbe ku va handzulela minhlana hi ntshilani (p.13).

Ku va va titivala hi rhumbyana swi kombisa ku va va chuwile ku tlula mpimo. A va swi tiva leswaku Koos i Mulungu naswona a nga na ntwelavusiwana hikuva xaka ra yena i mali ntsena.

Endzhaku ka loko va biwile, va ringetile ku tsutsumela ekhwatini. Kona kwala khwatini hi kona laha Mabutho a nga suleka ni ku vaviseka voko. Hikwalaho mutsari u ri:

Letin'wana ti va tshwambutile va ri karhi va haha swijanana. Mabutho u phijiwile hi magungu a suleka voko loko va ri karhi va tiponisa hi tsambu. Nkateko wa kona Koos a tlherile, kumbe ingi a n'wi khembisile a fela kwalaho Nsumbhulani u tsutsumile a nga ha languti ni le ndzhaku a ko a ya yima se a ri ekule (p.14).

Hi ntshaho lowu wu nga laha henhla mutsari u kombisa leswi Mabutho a nga vavisekisa xiswona loko a ri karhi a tsutsuma, endzhaku ka ku biwa hi Koos, laha a va phasa kona tinhlampfi. Nakambe hi tlhela hi kuma leswaku Nsumbhulani i munhu loyi a ri ni vutoya naswona a tsustuma tanihi xipitifaya. A nga lavi ku tiva leswi swi nga humelala munghana wa yena Mabutho.

Emutini wa hosi Makolo hilaha Mabutho a tshama kona naswona hi kona laha va nga ya va ya suma ta ku biwa ka vona hi Koos. Mhaka leyi yi hlundzukisile Makolo hikokwalaho ka leswi a rhandza ngopfu Valungu na ku dyela swi nga fiki makumu. Loko Mabutho a hlamusela mhaka leyi a hlamusela a ri karhi a mpfikula swinene. Na leswi a hlamusela swona a swi nga twali. Makolo u ve a hlundzuka a n'wi hlamula hi ndlela leyi:

I mani loyi a hi belaka pongo laha ekaya?
Sulani mihloti u hi byela lexi ku karhataka u
nga si ndzi hlundzukisa (p.15).

Mutsari u paluxa ku va Makolo a nga va tweli vusiwana vafana lava va nga biwa hi Mulungu wa yena Koos. Leswi swi kombisa ku va a nga rhandzi n'wana wa yena Mabutho, loko ingi a ri ni rirhandzu a nga ta n'wi hlamula hi ndela leyi a ri karhi a twa ku vava, hala tlhelo a sulekile na voko.

Mbangu wa tsalwa leri wu tlhela wu humelela ekholichi leyi Mabutho a dyondza eka yona. Laha hi kona laha a nga hlongoriwa hikokwalaho ro tshamela ku phikizana na vadyondzisi va yena, ngopfu Vander Merwe loyi a ku ri yena loyi a dyondzisa dyondo ya matimi. Endzhaku ka loko Mabutho a arile ku tsala ntirhokaya, van der Merwe u n'wi holovela hi ndlela leyi:

He nandzuwe Mabutho a swi ku yisi ehansi ku suka hi le ka n'wina u ri karhi u tlevula; u davula mananga u ku u ya exikolweni u nga tsalanga ntirhokaya xana?

Marito lama ma kombisa ku va modyondzisi loyi a hlundzukile swinene. A nga swi twisisi leswaku hikokwalaho ka yini Mabutho a kumeka a nga tsalanga ntirhokaya lowu a ri yexe etliasini. Endzhaku ka loko Mabutho a nyikiwile nkarhi wo hlamusela leswaku hikokwalaho ka yini a nga tsalanga ntirhokaya hi twa a ku:

Ndza swi rhandza ku endla swileriso swa wena hinkwaswo leswi u ndzi lerisa swona mudyondzisi, kambe ndza hluleka loko ndzi pima mongo wa matimu exikalwini lexa ntiyiso lowo tenga (p.18).

Leswi swi kombisa vatwisisa dyondzo ya matimu ku tlula tidyondzo letin'wana. Leswi hi swona leswi a swi endla leswaku a kala a kota ku vona leswaku Valungu va va tlhariheta ku va dyondzisa swilo leswi swo ka swi nga riki swona. Mahlamulelo ya Mabutho ya endlile leswaku Van der Merwe a hlundzuka, a nga ha n'wi pfumeleli ku ya emahlweni na ku hlamusela mhaka ya yena, handle ko n'wi heleketa eka nhloko ya xikolo. Mbangu lowu wa le hofisini wu hlamuseriwa hi mutsari hi ndlela leyi:

Mabutho a ha lava ku hlamusela a ya emahlweni loko mudyondzisi a n'wi miyeta, a n'wi lerisa leswaku a n'wi sala endzhaku va ya ehofisini ya nhloko ya xikolo. Tanihi mudyondzisi wa Mabutho nhloko ya xikolo a yi nga lavi ku twa nchumu hileswi swi sandzaka Xilungu ni Xilungu xa swona (p.19).

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa hi muti wa Makolo ku ri laha N'wa-Mpikanisi a nga vabyela ku ya vuya va nga vuyi hambu leswi matshungulele ya Xilungu a nga ma tsakeli kumbe ku ma twisisa. Mutsari u ri:

A byi ri vuvabyi lebyi vatswatsi va byi vitanaka nyokajundzu. Nyokajundzu yi pfuxile ni swin'wana switlhavi loko yi va yi ri karhi yi tiyela. N'wa-Mpikanisi a a nga pfumeli ku ya exibedlhlele naswona mirhi ya xintima a nga yi tirhisi hi mfanelo (p.20.).

Ntshaho lowu wu paluxa ku va vuvabyi bya nyokajundzu byi ri vuvabyi lebyi byi nga na khombo swinene hikuva byi kale byi dlaya Nwa-Mpikanisi vamuti va nga ehleketanga nchumu.

Mutsari u tlhela a paluxa mbangu hi ku tirhisa ndhawu leyi Fanisa a tirha eka yona endzhaku ko thwasa eka tidyondzo leti a dyondza tona. Eka ndhawu leyi vatirhikulobye a va n'wi xanisa swinene. a nga dyi byi rhelela masiku hinkwawo. Hi twa mutsari a ku:

U lo na vuya hi le xikolweni xa xisati, a tilavela ntirho a tirha. Mhaka leyi a yi karhata ngopfu entirhweni i ku ri hambileswi a a ri matsalani vatirhikulobye lava va nhlonge yo basa a va nga n'wi tekisi xiswona (p.22).

Leswi swi kombisa ku va Fanisa a ri na xiphiko xa le miehlekotweni lexi a vangeriwa xona hi vatirhikulobye lava a tirhaka na vona endhawini yin'we.

Ndyangu wa ka Ndzhwambi wu tlhela wu tirhisiwa ku va ku ri ndhawu laha Fanisa a nga tshama a vhakela Rhelela ku ya ti tiphina hi switshongo swa le vukosini. Fanisa a nga dyi a chuchekile hikokwalaho ka leswi a nga tshembi Rhelela. Mutsari u hlamusela mbangu lowu hi ndlela leyi:

Endzhaku ka ku lulamisa va tshamile ehansi va tidyela switshongo leswi. Hambileswi swakudya swa kona a swi xawula Fanisa a a nga dyi a tshuxekile hi ku ehleketa leswaku Rhelela a a n'wi dyisa nyuku wa vukhamba bya yena. U dyile ntsena makokisi, a nwa ni kholodiringi a tshika swakudya hikuva a ku mali yo riha a nge yi kumi loko o tshuka a khomiwile kumbe ku rihisiwa (p.35).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Fanisa a a nga swi tsakeli ku nyika Rhelela rirhandzu leri a nga rona embilwini ya yena. Hi ku ya hi Fanisa Rhelela a nga hanyi vutomi bya kahle hikuva a pfa a n'wi ba ti nga dyangi na mavele ya munhu na siku na rin'we.

Mbangu wu tlhela wu hlamuseriwa hi ku tirhisa yindlu leyi hosi Makolo a yi etlele eka yona loko N'wa-Njomboti a ya pfluxela ku yi byela leswaku Fanisa u tikisiwile Khorombi wa ka Ndzhwambi. Endzhaku ka loko Makolo a hlamuseriwile leswaku Fanisa u lava ku burisana na yena hi twa a hlamula N'wa-Njomboti hi ndlela leyi:

U wu kuma kwihi nawu wo vitana mina tata wa yena exihundleni, mina hosi ya Mudyaxihi ndzi ta yingisela n'wana, rhambu ra xisati. I mhaka

muni leyi ndzi faneleke ku yi tumba na ricece xana? (p.38).

Mutsari u tlhela a tirhisa khwati leri Fanisa a lava ku tisungela eka rona hikokwalaho ka leswi a sindzisiwa hi tata wa yena ku tekiwa hi Rhelela wa ka Ndzhwambi hileswi ekaya ka vona a va fumile swinene. Makolo a a rhandza ngopfu ku dyela matlhelo hinkwawo. Mutsari u hlamusela fambelo ra Fanisa hi ndlela leyi:

Nhlekanhi wun'wana hi Sonto u tekile ntambu ni xihloka a kongoma eRivubye. Lava va laha a va vutisanga nchumu hikuva a va ehleketa leswaku u ya etihunyini... a khandziya ehenhla ka murhi a boha erhavini a tlhela a yi boha enkolweni (p.65).

Mhaka leyi ya ku Fanisa a ehleketa no tidlaya yi thukisile Makolo swinene. U tlhele a teriwa hi mihleketo ya leswaku Fanisa u loyiwile naswona u fanele a yisiwa etin'angeni. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Hosi a yi tshukile ngopfu loko yi twa mhaka leyi, kambe a yi pfumelanga leswaku Fanisa a tlhelela evukatini. A yi vula ntsena leswaku u lo kumiwa. Handle ko sungula yi tumbana na N'wa-Njomboti, hosi yi rhumerile malandza ya ya en'angeni va ya hlahluva i ta loyiwa ka Fanisa (p.66).

Marito lama ma nga laha henhla ma kombisa ku va Makolo a nga tivi ta yena ku ti sungula kwihi ti helela kwihi. A bekile exifuveni. Yona a yi swi teka leswaku va yi gadhlele n'wana kasi a hi swona. Fanisa a fa ntsena hi khorombi wa Muvenda.

Mutsari u tlhela a paluxa mbangu hi ku tirhisana na hosi ya murhangeri wa mfumo wale xikarhi ku ri laha hosi Makolo na tihosikulobye va nga vitaniwa ku hlamuseriwa leswaku va fanele va rhurhisiwa eMudyaxihi va ya tshama kun'wana leswaku va ta kota ku fuma vanhu va vona kahle. Va tlhele va tshembisiwa leswaku va ta nyikiwa swilo hinkwaswo ku katsa ni ku nyikiwa mali yo tala n'hweti yin'wana na yin'wana. Mbangu lowu wa ku rhurhisiwa ka vanhu wu hlamuseriwa hi mutsari hi ndlela leyi:

U tile a ta xupuka kahle siku rin'wana a nga kuma papila leri a ri n'wi tivisa leswaku u laveka ehofisini ya muyimeri wa mfumo kumbe khomixinari eBoeresdorp hi xihatla. Mfumo wa le xikarhi a wu ri na kungu ro rhurhisa vanhu wu va hambanyisa va tshama hi ku landza

rixaka kumbe muhlovo wa vona. A wu lava leswaku Vavhenda va tshama hi ku tshama ka vona ni Vatsonga swi va tano. Xirhalangi xa kona a wu tivi leswaku wu nga swi endlisa ku yini hikuva a swi nga olovi ku rhurhisa vanhu hi ndlela yo va hambanyisa va sukela masirha ya vakokwa wa vona (p.67).

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va swi tika swinene ku rhurhisa vanhu laha va tshamaka kona va yisiwa ka ndhawu leyi va nga yi tiviki leswaku yi tshamisise ku yini.

Loko va ri karhi va hlamuseriwa hi vuxokoxoko marhurhele ya vona muyimeri wa mfumo u swi veka hi ndlela leyi:

N'wina Vatsonga lava mi nga aka exikarhi kaVavhenda ni lomu tindhawini ta Valungu mi ta rhurhisiwa mi yisiwa eka rikwenu. Kasi Vavenda lava va nga akangiki etindhawini ta vona va ta tlurisiwa mindzilekano va ya evutshan'wini bya vona. Ku rhurhisiwa ka n'wina a hi leswaku swi ta va swi helerile kwalaho ntsena e-e. Mfumo wu nge tshuki wu mi cukumetile ni siku ni rin'we (p.72).

Hi siku leri a ku ri na ntlawa lowu a wu nga swi twisisi leswaku vaakatiko va tiko ra Mudyaxihi va rhurhisiwa ku ya tshama kwalomo va nga tiveki no ku tiva. Hikwalaho mutsari a nge:

Emutini wa Mudyaxihi ntlawa wa vatiarisi a wu rhangeriwile hi n'wana wa levukosini, nakulobye ni mukon'wana wakwe. Volava a va ala hi ku kanganyisa hosi Makolo kun'we ni huvo ya yena, va ri karhi va seketeriwa hi ndzhuti wa Hosi Chamane loyi a va hlohletela a ri ekule (p.75).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku majaha lawa a ya nga swi twisisi leswi mfumo wu lavaka ku swi endla swa ku rhurhisa vanhu, va siya swikwembu swa ka vona leswi phahlaka swona masiku hinkwawo.

Endzhaku ka loko hosi a sindzisa leswaku vaakatiko va tiko ra Mudyaxihi va boheka ku va rhurha, ntlawa wa vatiarisi wu vange nyimpi leyikulu swinene. Va sungurile ku hoxetela movha wa maphorisa hi maribye ni ku fayetela un'wana na un'wana loyi ongeti a nga yimi na vona. Mutsari u hlamusela mbangu lowu hi ndlela leyi:

Vana va sungurile ku tlotlhorha vahlayisi va nawu kun'we ni mimovha ya vona hi maribye, ni mabodhlela lawa a ya pangiwile sava na petirolo. Vahlayisi va nawu va vuyetile hi ku va haxa hi mati lawa yo hlohlongya. Mphilumpfilu a wu helelanga kwaloho, wu kurile kantsongontsongo ku fikela loko un'wana wa vahlayisi va nawu a tlotlhorwa nhloko a ko a hlahlahla, a wa xibamu xi xupuka xi ya wa le. Yaloye u phaphukile a kuma xibamu xi mirile milenge (p.83).

Ntshaho lowu wu kombisa ku hlundzuka ka vana lava ku tlula mpimo hikokwalaho a va nga swi tsakeli ku rhurha va siya swa vona eMudyaxihi.

Mutsari u tlhela a kombisa mbangu hi tirhisa tintshava leti a ti ri eMudyaxihi. Ndhawu leyi hi leyi vaakatiko van'wana va tsutsumela ku ya tumbela kona hi nkarhi lowu a va rhurhisiwa ku ya tsahama kun'wana hi mfumo wa le xikarhi. Mutsari u hlamusela mbangu lowu hi ndlela leyi:

Mimovha yi rhwalerile vaaki lava yi nga fikela eka vona va nga si tsundzuka nchumu, kambe vuningi byi balekile byi ya tumbela entintshaveni. Van'wana va longile maxuka, swiambalo ni swakudya va tlhela va hisa tiyindlu va tsema va yi vona. Etintshaveni a va govile emabakweni ni le macokocokweni ya ripambeta lero tlhuma. A va nga chavi ni swivandzani leswi a swi akile etintshaveni ta Venda (p.89).

Vanhu va tiko ra Mudyaxihi va rhurhiseriwa emugangeni wa Tshamahansi. Muganga lowu a fumiwa hi Makolo. Hi nkarhi lowu a tsakile swinene hikuva a nyikile ndhawu yikulu leyi a faneleke ku fuma yona. Hikwalaho mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Makolo hosi ya muganga wa Tshamahansi, a a ri exikarhi ka vahlapfa lava. Xikandza xa yena a xi lo nghee ..., hi ntsako. Milorho ya yena ya ku va hosinkulu a yi ri karhi yi hetiseka hi kantsongontsongo. Nhlundzuko ni mbitsi leyi a yi ri karhi yi xenha un'wana na un'wana wa vahlapfa a wu nwerile exidziveni xa mbilu ya Makolo. A a fuma miganga ya mune leyi a yi fambisa hi tindhuna leti a ti ri ehansi ka yena. Leswi se a hlawuriwile ku va xirho xahuvonkulu

entsindza wa Nchangana, a a hola mali yo tlhariha naswona vanhu va tiko a va hamba va tisa ndzuvo eka yena (p. 107).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Makolo a tshamisekile swinene emugangeni wa Tshamahansi. Mfumo wa le xikarhi wu endlile hilaha a navela hakona. Sweswi wo khida endzeni ka mafurha siku na siku loko vaakatiko va muganga wa Tshamahansi va ri karhi va xaniseka hilaha ku nga heriki.

2.3.3 Mbangu eka tsalwa ra *Madumelani*

Mbangu wa tsalwa ra *Madumelani* wu humelela ematikoxikaya, emigangeni ya tindhuna to hambanahambana. Eka mbangu lowu hi xitalo ku kumeka ku dlayeteriwa vana na vavasati va nga onhanga nchumu.

Mbangu wo sungula wu kombisa hi muti wa Madumelani, loyi a ri ndhumankulu ya tiko ra ka Xiladza. Madumelani a a rhandza swinene ku endla swo nwa, a vitana tindhuma letin'wana ku ta xuxa na tona. Leswi swi tikomba leswaku ekusunguleni madumelani u tikomba a ri munhu loyi a rhandza ku fundzha vanhu lava a nga akelana na vona, ngompfugompfu tindhuna leti a ti wela ehansi ka yena. Loko va ri karhi va bula hi dyandza Madumelani u ri:

E-e, u nga kali u swi kumbuka wena Makomani. Tiko ri file. Mina ndzi rimile ku biha nan'waka. Loko mpfula a yi lo katekisa, a ndzi nga ha ta vulavula. Hi masiku a ndzi tsevukela emasin'wini hi vurhonga loko minkuku ya mahlambandlopfu yi ringa, ndzi ya khumuka hi nkarhi wa mpimavayeni. Kambe dyambu ri lo na ku ma, misava yo pfurha tanihi langavi ra ndzilo, yi katinga swivedyana hinkwaswo, masimu ya sala ya lo cacaa! (p. 7).

Ntshaho lowu kombisa ku rila ka vanhu lava hikokwalaho ka leswi mpfula yi nga nangiki. Madumelani u rilela leswi a nga rima ku tlula mpimo kambe swibyariwa swa yena swi hetelela swi tshwile hinkwaswo ka swona. Leswi swi tisile ndlala leyikulu etikweni ra ka Xiladza.

Handle ko tiphina hi ku bula emutini wa Madumelani, vanhu a va tlhela va tiphina hi swo nwa no dya swakudya eka muti lowu. Ava nwa byalwa va tlhela va tirivala

leswaku hi vona vamani. Loko Madumelani a yisa emahlweni timhaka ta dyandza, Nsimba a se a dakwile ku ringanela. Hi twa a nghenelela timhaka to ka a nga ti tivi hi ndlela leyi:

Wa vurisa wena Ricondzo, a hi tshikeni bulu leri hi minya yinkho leyi, Nakona Madumelani a ta hatla a humesa nsimeko leyi yi nga sala ya cheleto hi ta nwa ra ha vona. Wanuna a nga biwi hi yin'we. Ha! ha! ha! Swa yila (p.8).

Leswi swi kombisa ku va tindhuna leti ti dyela swinene emutini wa ndhunankulu, yena Madumelani. Loko va fikile emutini wa yena a va nga lavi no muka va ya emakaya ya vona. A va twa ongeti va ngo etlela va tlhela va pfuka hi byona kwale ka ndhunankulu Madumelani.

Emutini lowu hi kona laha ndhuna Mabunda a nga ya a ya vikela Madumela hi ta ku hlaseriwa ka muganga wa yena hi Mandulani. Mabunda a vavisekile swinene embilwini hikuva Mavuthu ya Mandulani a ya dlayeterile vana na vavasati handle ka nandzu va tlhela va kandzela hi ku teka na swifuwo na vavasati vo saseka va famba na vona ku ya endla vavasati va vona. Mabunda loko a ri karhi a va vikela hi nkarhi lowu a va ri eku nweni ka byalwa u swi veka hi ndlela leyi:

Vavanuna! Muganga wa mina wu hlaseriwile hi Mandulani. U dlele khume ra vavasati ni makumenharhu ya swihlangi. U byisile masalelwa ya swifuwo hinkwaswo a tlhelela ekaya kakwe. Mina, hi bya mina, mihloti ndzi hava. Nkosi wa wanuna wu riliwa hi tlhari. Mhaka leyi Mandulani a nga yi endla i vutoya ni vukhamba. Xana hi rila nkosi wun'we ke? Xiviko hi xexo vavanuna.

Mhaka leyi i mhaka yo tika swinene. Ku dlayeriwa vanhu u nga ehleketanga nchumu a swi tshamisekangi. Tanihi Mabunda na yena a nga ha tshamisekangi, hikokwalaho a hetelelaka a vula leswaku Mandulani na yena a rihiseriwa hi ku hlaseriwa na yena, a ta kota ku swi tiva leswaku ku hlasela un'wana handle ka nandzu a swi lulamanga na siku na rin'we.

Hambi Madumelani mhaka leyi a yi n'wi khomangi kahle. U yile a ya vikela ndhavezitha ta ku hlaseriwa ka muganga wa ndhuna Mabunda. Hosi Mongwe na yena mhaka leyi a yi n'wi khomanga kahle. Mbangu lowu wa le mutini wa hosi

fularhela a nga vi mukhomeri wa vukosi xana?
(p.21).

Leswi swi tikomba kahle leswaku Madumelani u tirhela Hosi Mongwe a ri ni xikongomelo xo u ta va hosi hikwalaho ka leswi Mongwe a nga riki na n'wana lonkulu wa xinuna. Vuhosi i bya Mbhambhazi. Xiphiso hileswi a ha ri ntsongo.

Mbangu wu tlhela wu hlamuseriwa hi ku tirhisa muti wa Hosi Mongwe ku ri laha Mavuthu ya nga sukela kona loko va ya hlasela Mandulani hileswi a nga va pfuka tin'hweti leti hundzeke. Loko va ha tilulamisela ku suka, Madumelani u kombisa vunghwazi bya yena hi ku byela lavan'wana leswaku Mandula u ta hundzisiwa hi yena emisaveni. U ri:

Vavanuna, tsundzukani leswaku nhloko ya Mandulani yi tekiwa hi mina. Loyi a hlanganaka na yena a nga n'wi dlayi, kambe u fanele ku n'wi phepha ku kondza a hlangana na mina. Ngati ya tihosi yi nwiwa hi nghwazinkulu. A hi yeni (p.23).

Marito lama ma nga laha henhla ma kombisa leswaku Madumelani a ri ni xivindzi xo endla swin'wana na swin'wana hi munhu. Swi nga khathaleki leswaku munhu loyi u le ka xiyimo xa njhani.

Mutsari u tlhela a tirhisa rhumbi ra ka Mankena ku ri laha vaMadumelani va nga ya va ya tshivela ndzilo kona, leswaku wu ta endla leswaku va hlasela Mandulani hi ku olova. Un'wana wa varindzi u ve a wu vona kutani a vikela Mandulani hi ndlela leyi:

Hosi, hosi, mina ndzi vona ndzilo wu pfurha exihlahleni le rhumbini ra ka Mankena. Tana hi ta vonisana mihlolo ya ndzilo lowu. Hi tlhelo, misisi ya mina ya tlakuka. Ku fanele ku ri ni swin'wana swo biha laha mutini. Timbilu ta mina ta handzuka (p.23).

Murindzi a chuhile swinene. Swikwembu swa ka vona a swi n'wi byela leswaku namuntlha va ngheneriwile. Ku hanya ni ku fa eka vona i nchumu wun'we.

Mhaka leyi ya ndzilo yi chavisile na Hosi Mandulani. Endzhaku ko ba ngoma varindzi va yena va nga fiki hi twa a ku:

A ndzi ku ndzi ni murindzi, kasi ndzo tixisa.
Ntsena a swi na mhaka. Ndzi hosi ndzi ri
ndzexe laha tikweni, kutani a swi nga ndzi

hlarisi loko ndzi ta fa ndzi ri ndzexe vusiku
bya namuntlha. Rifu hi leri ri karhi ri fikaka.
Mavuthu lawa ya mina ya file tindleve (p.24).

Mandulani u ve a dlayeriwa ekaya ka yena hi tlhari ra Madumelani. Endzhaku ko tlhaviwa hi tlhari hi twa a rila hi ndlela leyi: “*Yoo! U ndzi dlele, Madumelani.*”

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Mandulani a dlayiwile hi ndlela yo vava swinene hikokalaho ko hlasela muganga wa Mabunda swi nga ri enawini.

Muti wa Madumelani wu tlhela wu paluxa mbangu lowu kombisaka ku hungasa ka Madumelani na Makomani hi ku thya ncuva. Eka ndhawu leyi hi kona laha Madumelani a nga kunguhata ku dlaya Hosi Mongwe leswaku a ta sala a va Hosi ya ka Xiladza. Loko Makomani a tikomba a nga twisisi nchumu hi mhaka leyi Madumelani u ri:

Wena mutsemi wa milandzu ehubyeni, hi wena handle ko kanakanisa, loyi a vukarheke mitwa ni mahlwehlwe ya tiko hi mandla mambirhi. Hayi, wa ndzi hlarisa wena Makomani. Xana mbilu ya wena yi tele hi mati ya xihlovo lexo tenga xana? Xana a wu karhali ku ganyisa madyatshamile ke? Xana ku dya leswi swo olova a wu swi tsakeli ke? Xana a wu swi lavi ku nantswa vulombe bya vukosi ke?(p.31).

Hinkwaswo leswi swi kombisa ku va Madumelani a sungula ku va na mbilu yo biha, yo navela ku kuma swilo leswi swi nga kule na yena. Hi marito man'wana xin'wana na xin'wana wo xi dumela kunene. Hileswaku woxi wela ehenhla hi leswi a nga Madumelani. Makomani na Madumelani va hetelele va twananile leswaku va ta endla byalwa va ya nyika vatirhi va Hosi Mongwe leswaku va ta nwa va dakwa, leswaku va ta tsandzeka ku rindza hosi. Hi nkarhi lowu Madumelani u ta tinyiketela ku dlaya Hosi Mongwe leswaku a ta sala a va hosi a nga kavanyetiwa hi munhu.

Muti wa Hosi Mongwe hilaha Madumelani a nga n'wi dlayela kona. Loko se Madumelani a ri endlwini leyi a ku etlele Hosi Mongwe hi twa a ku:

Hi woho nkarhi wolowo. Ndza swi endla. Namuntlha vukosi byi ku pyopyile, wena Mongwe. Leswi swi nga swa wena, i swa mina. Ndzi swi teka hi ndhili ya marahani. Tinyenyana ti rile nkosi waku loko ti swi navela.

Hi sweswo ke! Vukosi bya wena ndzi byi vutlile.
Kunene ku va na xivindzi swa vuyerisa (p.36).

Marito lama ma tshahiweke laha henhla ma kombisa ku va Madumelani a dlaya Hosi Mongwe, a n'wi dlayela xitulu xa yena, handle ka nandzu.

Leswaku xitulu lexiya xo xi lwela xi ta n'wi vangela makhombo a nga swi tivanga. Endzhaku ko dlaya Hosi u ve a vekiwa vuhosi byo khomela ti tiko. Nkarhi hinkwawo loko a ehleketa leswaku Mbhambhazi u ta ta n'wi tshuterisa xinkwa loko a kurile u teriwile hi miehleketo yo n'wi hundzisa emisaveni leswaku a ta sala a va hosi hilaha ku nga heriki.

Muti wa Hosi Mongwe wu tlhela wu va wona lowu migiringo yo biha yi humelelaka eka yona. Migingiriko leyi iyo dlayetela vanhu. Vanhu lava va dlayiwa hi Madumelani hikokwalaho ko va vangisa xitulu. Hi rin'wana ra masiku u kunguhatile ku dlaya Mbhambhazi ku endlela leswaku a nga ha pfuki a vangisanile ni un'wana xitulu xa vuhosi. U yile emutini wa khale ka hosi Mongwe ku ya kombela ku yisa Mbhambhazi engomeni, lawa a ya ri mano ya ntswatsi, a endlela ku ya n'wi dlaya endleni. Loko a ri karhi a byela N'wa-Xitsutsu hi twa a ku:

Leswi i ku sumela wena mana wa n'wana.
Namuntlha ndzi navela ku heleketa jaha leri
Mbhambhazi engomeni leswaku ri ya wela,
hikuva yi nga hundzulela xin'wetana xi nga si
ba mahlampfu. Hi tlhelo, swakudya naswona
swa tsotsomba nan'waka. Hikokwalaho, loko hi
pfumelelana, ndzi ni kungu ro famba na yena
mixo wa namuntlha (P. 55).

Ntshaho lowu wu kombisa vuxisi na vubihi bya vugevenga, lebyi Madumelani a nga na byona emoyeni wa yena. Lawa a ya ri mano yo ya dlaya Mbhambhazi endleni.

Endzhaku ko dlaya Mbhambhazi Madumelani u ve a tindunduzela hi ndlela leyi:
"Hakunene vukosi a byi tisiwi hi nsovo (P.59).

Marito lama ma hlavutela leswaku vukosi byi tisiwa hi ku halata ngati ntsena. Loko ingi Madumelani a nga halatanga ngati ingi a nga ri hosi sweswi.

Kwala kusuhi ni laha a nga dlayela Mbhambhazi kona, a ku ri ni xihlahla lexi Nsimba a tumbele eka xona. U vonile swilo hinkwaswo leswi a swi endlwa hi Madumelani. Loko Nsimba a ri karhi a vulavula u ri:

Madumelani wa tixisa xigevenga ndziwena. U tiakerile xidlodlo xa vukosi hi matlhari. Kambe u nga ka u nga tshami ehenhla ka xona. Ntsena na ndza pfumela leswaku ku na nhluvuko wukulu laha tikweni, hikuva minkarhi hinkwayo, un'wana u tikumela vukosi hi ndlela yintshwa. Hambiswiritano, loko u ri nghwazi, mila timintsu kwalaho u nga kona. Ndzi ta va na wena hi nomu lowu (p.59).

Marito lama ma kombisa ku va Nsimba a tsundzuxa Madumelani hi swihoxo swo dlaya vanhu a va dlayela vukosi na ku hambani o va dlayetela va hela va ku bi, a nge pfuki a vile hosi ni siku ni rin'we ra mhamba.

Khumaio, Aser Butini.
Nkanelo wa ku oviwa ka
timfanelo ta vana eka tsalwa
ra Madumelani hi E.W.G.

NDZIMA YA 3

3.1 Vumunhuhati

3.1.1 Nhlamuselo ya vumunhuhati

Vumunhuhati i ndlela leyi mutsari a vumbaka swimunhuhatwa swa yena ku humelerisa novhele kumbe ntlangu. U humelerisa timhaka ta yena hi ku vumba vanhu lava va nga hanyiki, kambe va ri lava va encenyetaka swiendlo swa vanhu vanene lava va hanyaka. Mhaka leyi yi vuriwa vumunhuhati. Kasi vanhu va kona va vuriwa swimunhuhatwa, naswona ku va mutsari a kota ku hundzisa hungu ra yena hi ku hetiseka, u fanele a vumba swimunhuhatwa leswi swi nga na swiendlo leswi swi khorwisaka no yelana na swa vanhu lava va hanyaka. Hi ndlela leyi vahlayi va matsalwa va fanele ku xiyaxiya loko swimunhuhatwa leswi swi vumbiwaka hi mutsari eka tsalwa, swi ri ni swiendlo leswi swi yelanaka ni swa vanhu. Leswi swi ta endla leswaku hi kota ku twisisa na ku tiphina, hi leswi hi swi hlayaka. Hi fanele hi avanyisa no tsema mhaka hi ku xiyaxiya loko swiendlo swa ximunhuhatwa xo karhi swi ri kahle, kumbe swi nga ri kahle, hi mhaka ya leswi na leswi. Loko hi ri karhi hi xopaxopa swiendlo ni mavulavulelo ya swimunhuhatwa hi ndlela yoleyo, hi ta va hi ri karhi hi lemuka leswaku swimunhuhatwa swa kona swi na vumunhu bya njhani. Ni vanhu lava hi hanyaka na vona hi ta kota ku tiva leswaku i vanhu va njhani hi vulavulelo ra vona. Kutani ke, hi ta kana swin'we hi swimunhuhatwa leswi vatsari lava va swi tirhiseke ematsalweni ya "Madumelani" hi E.W.G. Mbhombi na " Hi ya kwihi? hi M.J. Maluleke. Barnet (1986:179) u seketela mhaka leyi a ku: *"Characterization or personality is defined by what the characters do, by what they say, by what others say about them, and by setting in which they move."*

Barnet u hlamusela leswaku vumunhuhati kumbe vumunhu byi nga hlamuseriwa hi ku ya hileswi swimunhuhatwa swi endlaka swona, leswi swi vulaka swona, ni leswi van'wana va vulaka swona hi swimunhuhatwa leswi ntshamiseko lowu swi vaka eka wona. Vumunhuhati i ndlela leyi swimunhuhatwa swi humelerisaka erivaleni hi swifaniso hi marito man'wana, hi ku landzelela nongonoko wa vumunhuhati, kutani endzhaku ku landzela swivutiso, i yini swimunhuhatwa? Abrams (1981:20) u seketela Barnet loko a ku:

...Characters, are the persons presented in a dramatic or narrative work who are interpreted by the reader are being endowed with morals and dispositional qualifiers that are expressed in what they say-the dialogue -, and by what they do - the action.

Abrams u hlamusela leswaku swimunhuhakwa i vanhu va humeseriwaka erivaleni eka ntlangu kumbe ntirho wa vuhlamuseri lowu wu hundzuluxiwaka ku hlamuseriwa hi muhlayi leswaku dyondzo hi ntumbuluko wa munhu, leswi swi lawuriwaka a hi leswi va swi vulaka na leswi va swi endlaka. Loko swimunhuhakwa swi vulavula, no endla ntlangu, eka novhele, va kotisa muhlayi ku hambanyisa nchumu wun'we eka wun'wana. Muhlayi u swi hanyisa hi mitirho ni ku vulavula.

3.1.2 Mitlawa ya swimunhuhakwa

Eka mitirho ya ku penda swimunhuhakwa hi marito, swimunhuhakwa swa hambana hi mitlawa. Swimunhuhakwa swi thyiwa ku ya hi mitirho leyi swi yi tlangaka, mitlawankulu, ximunhuhakwa lexi xi twisiwaka ku vava ku katsa ni ximunhuhakwa xa vunharhu.

3.1.2.1 Ximunhuhakwankulu

Pretorius na Swart va hlamusela ximunhuhakwankulu hi ndlela leyi: "*The main character is usually the character around whom the whole story evolves.*"

Pretorius na Swart va boxa leswaku ximunhuhakwankulu i ximunhuhakwa lexi tsalwa ri rhendzelekaka eka xona. Hi marito man'wana ximunhuhakwankulu hi xona xilotlelo eka tsalwa. Abrams (1981:137) yena u hlamusela ximunhuhakwankulu hi ndlela leyi: "*The chief character in a work, on whom our entire centres is called a protagonist or hero.*"

Abrams u hlamusela leswaku mutlanginkulu eka tsalwa i munhu loyi ku titwa ka hina eka tsalwa, ku nga yena naswona u vuriwa ximnhuhakwankulu kumbe nghwazi. Mhaka leyi yi endlaka leswaku a vuriwa nghwazi yi vula leswaku u hlanganisiwile ni swiphemu leswinene swa vutomi. Hileswaku u kota ku koka mahlo ya vahlayi hi ku endla leswinene.

Eka mhaka leyi yi fanaka Pretorius na Swart va engetela leswaku ximunhuhakwankulu hi xona murhangeri eka ntlangu. Ku ya hi Perrine (1978:43) u ri

ximunhuhathwankulu i : "*The central character in the conflict, what ever he be sympathetic or any unsympathetic person.*" Ku ya hi Perrine, ximunhuhathwankulu i ximunhuhathwa lexi nkarhi hinkwawo xi nga xikarhi ka ntlimbo hambu ku ri munhu loyi a tweriwaka vusiwaka kumbe a nga tweriwiki.

Hikwalaho, ximunhuhathwankulu a xi tshami xi ri eka tlhelo lerinene ra vutomi, ntsena loko xi ri ximunhuhathwa lexi timhaka ti rhendzelekaka eka xona. Loko hi languta eka *Hi ya kwihl?*, (Maluleke, 1985), hi vona Mabutho a ri ximunhuhathwankulu hikuva u lawula ku sukela eku sunguleni ka tsalwa ku ya fika emakumu. I muxanisiwa ku sukela eku sunguleni, laha eku hetelelni ka novhele a nga humelela tanihleswi a dyondzile swinene. A ku na lexi xi kanakanisaka leswaku Mabutho i nerata leyi yi hlanganisaka novhele leyi, handle ka vukona bya yena novhele leyi a yi nga ta humelela. Timhaka hinkwato ta tsalwa leri ti n'wi khumba hi ndlela yin'we ku ya eka yin'wana.

3.1.2.2 **Muluthanyi**

Abrams u hlamusela ximunhuhathwa lexi ku ri xivangi xa ntlimbo hikuva hi xona lexi xi lwisanaka na ximunhuhathwankulu kumbe lexi xi alanaka na leswi ximunhuhathwankulu xi swi endlaka. Hi marito man'wana a hi rhandzi leswaku ximunhuhathwankulu xi humelela evuton'wini bya xona. Perrine (1978:137) u hlamusela muluthanyi hi ndlela leyi:

Any force in a story that is in conflict with the protagonist and antagonist may be another person, an aspect of the physical or social environment, or a destructive element in the protagonist's own nature.

Leswi swi vula leswaku matimba wahi kumbe wahi eka ntlangu lawa ya ni ntlimbo ni ximunhuhathwankulu. Ximunhuhathwa lexi xi vangaka ntlimbo ku nga va munhu un'wana ni un'wana loyi a nga xiphemu xa xiphiso hi ku tirhisa matimba kumbe van'wana vaaki ku onha ntumbuluko wa ximunhuhathwankulu.

3.1.2.3 Ximunhuhatwa xo nghenelela

Ximunhuhatwa lexi i ximunhuhatwa xa vunharhu lexi xi nga ni nkoka ni xiave eku humeleriseni ka hungu ra tsalwa. Ximunhuhatwa lexi xi vulavurisana na ximunhuhatwa lexi xi vangaka ntlimbo, nkarhi wun'wana hinkwavo ka vona. Pretorius na Swart (1982:24) va hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

The character that stands between the two extremes. He/She acts as a kind old catalyst between the positive and the negative poles.

Ntshaho lowu wu vula leswaku ximunhuhatwa lexi xi yima exikarhi ka mahetelelo mambirhi xi tirha tanihi nchumu lowu wu hatlisaka ku cinca eka michumu yimbirhi leyinene ni leyi yi nga riki yinene.

3.1.3 Nkanelo wa vumunhu bya swimunhuhatwa swa tsalwa ra *Hi ya kwihhi?*

3.1.3.1 Mabutho

Mabutho hi yena ximunhuhatwankulu xa tsalwa ra *Hi ya kwihhi?* Hileswi timhaka hinkwato ti khumbaka yena. I xisivarhumbu xa N'wa-Njomboti, nkosikazi ya hosi Makolo. Mabutho a ri ni mbilu ya ntiyiselo, ntwelavusiwana ni nhlanikelo lowu wu pfumalaka eka vana va switsutsu, ku fana na vana va le vukosini. A nga tsakeri vukosi. U tsakela swinene ku dyondza, ku xopaxopa na ku lavisisa leswi swi vangaka rivengo, nxaniseko ni vusweti exikarhi ka vanhu va ka vona.

Tata wa yena Makolo a rhandza Valungu ku tlula mpimo. Valungu lava a va hamba va paka lori, leyi a yi khandzisa vanhu ku ya tirha emapurasi ya vona. Hi rin'wana ra masiku Mabutho a nga yanga eku riseni, u longolokile na vanhu lava a va ri endzeni ka ku ya tirha na vona emasin'wini. Endzhaku ka loko Mabutho a biwile hi n'wamapurasi hi twa a vula leswi swi landzelaka:

Leswi a swi fanerile ku va xinghana, vuakisano ni ntirhisano, swi sungurile ku haha swi famba loko ri manyukuta, ri enghena embilwini ya mufana loyi (p.5).

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Mabutho a nga ha lavi ku twa nchumu hi Valungu ni mapurasi ya vona hikwalaho ka leswi a va pfumala ntirhisano.

Hi rin'wana ra masiku Mabutho na munghana wa yena Nsumbhulani va yile enambyeni ku ya phasa tinhlampfi. Laha hi kona laha va nga sungula ku swi tiva leswaku xaka ra Mulungu i mali, a hi munhu. Loko va ha lulamisa tinhlampfi ta vona va twa rito ri ku: "*Heyi, bafana, wena letha lo fishi ka Baas la, manje-manje* (p.13)." Marito lama ma kombisa ku va Mulungu a pfumala ntselavusiwana.

Loko va hahlula mahlo va languta laha rito ri humaka kona, va vonile Koos loyi a hakerile xibamu xa matuva ekatleni ra ximatsi, kasi evokweni ra xinene a tamerile ntshilani leyi a endlwile hi dzovo ra mpfuvu. Mabutho na Nsumbhulani onge a va byeletelana ku baleka loko Koos a ya emahlweni a vula leswi: "*Hayi khona wena gijima, mina shaya wena sitelek* (p.13)." Ntshaho lowu wa ha tshikelela ku va Valungu va nga lulamanga.

Loko Mabutho a ya ekholichini ya Mudyaxihi u kombisile ku tsakela dyondzo ya Xinghezi ni Matimu. A vula leswaku dyondzo ya Matimu yi n'wi pfuna ku twisisa ndhavuko, hanyelo ni vutlhari bya rixaka hi ku hambana ka tona. Endzhaku ka Mabutho a nga tsalanga ntirho wa yena, Nkulukumba J.P. van der Merwe, tata wa yena u rhumele tintsumi ku ya vutisa exikolweni. Tintsumi ti vuyile ni papila leri a ri vula leswi:

Mabutho u dyoherile Kholichi kun'we ni tiko hinkwaro, hikwalaho u ta fanela ku xupuriwa hi nkxavi wo vava swinene. U ta fanela ku tshama mavhiki mambirhi, endzhaku ka sweswo u ta pfumeleriwa exikolweni loko a hlambanyile leswaku a nge he engeti a tsan'wa ni ku monya hi tidyondzo leti Valungu va nga n'wi tisela tona (p.19-20).

Leswi swi kombisa ku va Mabutho a endlile leswi swi nga rhandzekiki exikolweni. Ku khira tidyondzo a hi mhaka leyi yi lavekaka laha misaveni hikuva dyondzo hi yona leyi yi hi tlharihisaka.

3.1.3.2 Hosi Makolo

Makolo a ri hosi ya tiko ra Mudyaxihi. U vuyile hi le Joni, laha a ri "*Baasboy*" ni xihehli lexikulu xa vatirhikulobye endzhaku ka ku lova ka tata wakwe. Makolo a tshembela swinene eka Valungu ntsena. Mutsari u hlamusela vumunhu bya Makolo hi ndlela leyi:

Hosi Makolo u fikile laha misaveni minkondzo ya vuhlonga, nxaniseko ni swirilo swa va ka ntimeni ya ha vonikela laha yi nga nyamalala hi kona. U hlukile a ri karhi a tiva leswaku Mulungu un'wana na un'wana i hosi, khotso, mulawuri, swakudya ni mali laha tikweni rerhu. A a kholwa leswaku loko munhu a lava ku hanya byo chucheka u fanele ku va xioxanyama xa Valungu, a vitaniwa hi mavito hinkwawo lawa ya hlavutelaka vuhlonga bya yena (p.2).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Makolo a rhandza swinene vanhlonge yo basa. A a tshembela eka vona eka hinkwaswo. Hileswaku a ku ri vona swikwembu swa yena. Naloko va n'wi nyika xo karhi a tlhela a ku : "Dankie Baas", leswi swi vulaka leswaku ndza khensa Mulungu wa mina wo tshembeka. Mutsari u hlamusela ku tshembela ka yena eka Valungu hi ndlela leyi:

Xinakulobye xa Makolo na Van'wanapurasi xi ttherile xi sungula hi vuntshwa. Makolo u pfumelerile Van'wamapurasi va ta va ta teka vanhu va tiko va ya tirha emasin'wini ya vona laha a va hakeriwa hi marito ni malinyana leyi a yi nga hundzi khume ra macheleni.

Ntshaho lowu nga laha henhla wa tshikilela swinene leswaku Makolo a yisa emahlweni ku rhandzana na Valungu tanihi leswi a hanyisa swona na vona kwale xilungwini. Endzhaku ka ku biwa ka Mabutho na munghana wa yena Nsumbhulani, Makolo u vula leswi landzelaka:

Loko va biwile hi Koos ku hava lexi hi nga xi endlaka. Koos hi yena n'wini wa tiko, hina a hi nchumu handle ko va swioxanyama swa yena. Hi yena vuswa, swiambalo ni mali. Na kona a vo tlharihisa hikuva ndzi te va ya lava homu leyi nga lahleka ku nga ri ku famba va ri karhi va tifambela hi ndlela (p.15).

Marito lama ma nga laha henhla ma boxa leswaku eka Makolo hambu Mulungu a lo n'wi dyohela ka njhani a nga ta pfuka a n'wi vonile nandzu, ku fana na sweswi Koos a nga voniwiki nandzu hambileswi a beke Mabutho na Nsumbhulani hi nsambhoko. Makolo i munhu wo tsakela leswaku vana va yena va endla ku rhandza ka yena. Hi vona a tsakela leswaku n'wana wa yena Fanisa a tekiwa hi Rhelela wa ka Maboko hikokwalaho ka leswi a fumile swinene. U hetelela hi ku vulavula na Maboko leswaku

va tekanisa vanhu lava hi ku va tirhisela matimba hinkwawo lama vona va nga na wona. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi loko Makolo a ku: “*Leswi swi humaka vukosini swi fanele swi tlhelela evukosini* (p.23).” Marito lama ma vula leswaku Makolo a nga swi tsakeli leswaku n’wana wa yena a tekiwa hi swisiwana.

Makolo a vona swi n’wi yisa ehansi loko Fanisa n’wana wa yena a ala ku tekiwa hi Rhelela, ku nga jaha leri a nga laveriwa hi yena. Hi twa Makolo a ku:

Swa khenseka leswi u swi vulaka n’wananga. Leswi wena u nga dyondzeka, u lavaka ku tilavela majaha lawa hina madodomedzi hi nga ku lavela wona, famba u ya tekiwa. Kambe u ya byela majaha ya wena leswaku mina ndzi ri a ndzi nga amukeri cuma xa vona. Ndzi hetile me m’faka Makolo. A ndza ha vulavuli na wena (p.39).

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku tshikileriwa ka n’wana (Fanisa), hi ku va a sindzisiwa ku ya tekiwa lomu Makolo a lavaka kona eka Maboko hi Rhelela. U chavisela Fanisa hi ku vula leswaku a nge va amukeli hambu ku ri mali yo huma eka vona yo lovola.

Makolo u xisiwile hi muyimeri wa mfumo wa le xikarhi leswo va ta holeriwa n’hweti yin’wana na yin’wana, na leswaku va ta nyikiwa mimovha leya manyunyu no akeriwa tindlu ta xilungu. Papila leri makolo a fanele ku tsala eka rona a ri tsariwile hi Xibunu na Xinghezi. Papila ra kona a ri hlayeka hi ndlela leyi:

Mina JUDAS ISKARIOT MAKOLO, NDHUNA ya muti wa Mudyaxihi, ndza hlambanya ndzi vuyelela hi ku pfumela ntwanano lowu nga va kona hi siku ra 18 NYENYANKULU 1967 ehofisini ya KHOMIXINARI, exikarhi ka mina ni MUYIMERI wa mfumo wa le xikarhi. Ndza pfumela handle ka nkanakano ku rhurhisiwa na vanhu va mina hi ya lomu hi nga ta kota ku tifuma (p.70).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Makolo a pfumela leswaku tiko ra yena ra Mudyaxihi ri rhurhisiwa ku ya tshama kun'wana hikokwalaho ka leswi tihosi hinkwato ti tshembisiweke ku endleriwa swo tala, swo saseka ni ku tshama kahle va dyela leswi swi va faneleke.

3.2.3.3 Rhelela

Rhelela a ri n'wana Maboko, nkulukumba loyi a ri na mabindzu yo hlayana kwala tikweni leswaku Rhelela n'wana wa yena a ta teka Fanisa. Rhelela a ri jaha leri a ri dyondzisa kwala xikolweni xa le kaya.

Rhelela a ri munhu wa vufendze. Nkarhi hinkwawo a tshama a tikomba ongeti i munhu loyi a nga hundza muti ri xile. Ku tsandzeka ku tihlayisa ka yena ku hlamuseriwa hi mutsari hi ndlela leyi: "*Vusopfa, thyaka, vutinyungubyisi ni vunwa hi swona leswi a swi hlavutela xiviri xa yena hi ku hetiseka.*"

Marito lama ma kombisa leswaku Rhelela a nga ri na mahanyelo lamanene naswona a ri munhu wo tsandzeka ku tihlayisa.

Rhelela u tsarile papila a ri nyika ntsami leswaku ri ya nyikiwa Fanisa. Endzeni ka papila Rhelela u tsarile leswi swi landzelaka:

Fanisa xiluva xanga, ndzi tsakile ngopfu ku ku rhamba leswaku hi ta fihlula swin'we nhlekanhi wa namuntlha laha kaya. U nga tsandzeki. Ndzi lulamisile swakudya hinkwaswo leswi swi talaka ku dyiwa hi Manghezi ya le ndzhandzheni. Wa wena embilwini; Rhelela, boti wa marungula eka van'wana vavanuna (p.31).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Rhelela a rhandza Fanisa hi mbilu ya yena hinkwayo. Xa yena a dlayisiwa hi rigombo leri Fanisa a ri nyenya swinene.

Ntsami a yimerile Fanisa leswaku a hlaya a heta va ta famba swin'we. Leswaku ntsamia yi tiyimiserile ku famba na Fanisa, yi vula leswi landzelaka: "*Makwerhu u te ndzi nga vuyi ndzi nga ri na n'wina. Swa antswa mi tilulamisa hi famba xikan'we* (p.31)."

Marito lama ma kombisa leswaku eku sunguleni ka timhaka Fanisa a ri ni ku tsakela ku rhandza Rhelela hikuva u swi kotile ku huma na ntsumi a kongoma laha Rhelela a ri kona.

Rhelela u fambile na Fanisa hi movha wa tata wa yena handle ka mpfumelelo. Madirhayivhele ya yena ya movha a ya ri yo kombisa Fanisa leswaku yena wa swi kota ku dirhayivha movha hi ndlela leyi a yi lavaka. Maendlelo ya yena ya endlile leswaku kokwana wa yena a vula leswi: "*Swilo yini u nga ta dlaya n'wana wa vanhu mina, (p.34).*" Xikoxa lexi xi ya emahlweni xi vula leswi landzelaka: "*Va lava chayelaka mimovha va endlisa swona sweswo tlhuthu, u lo nwa ka wena Rhelela (p.34)*".

Mavulavulelo ya xikoxa lexi ya kombisa ku va Rhelela a chayela hi xikongomelo xo lava ku tsakisa Fanisa. Ku ri wa onha a nga swi voni. Endzhaku ka loko va hetile ku fihlula, Fanisa u humile a famba Rhelela a ha kanetana na kokwana wa yena. Rhelela a swi twile leswaku Fanisa a a rhandzana na Khorombi, hikokwalaho hi twa Rhelela a vula leswi swi landzelaka:

Famba u ya n'wi byela Khorombi wa wena leswaku ndzi ku bile mina nuna wa wena. Loko a swi kota a ta le kaya u ta ndzi kuma ndzi n'wi rindzerile (p.37)."

Ntshaho lowu wu nga laha henhla ku va Rhelela a nyangatsekile hileswi Fanisa a tikomba a nga ri na ku tsakela leswaku va tekana va va nuna na nsati.

3.2.3.4 **Khorombi**

Khorombi a ku ri jaha ro leha ri tlhela yimeka. Leswi a ri ni miri wo vevuka, a a faneriwa hi swiambalo ni leswi a swi endla. Khorombi a ri jaha ra malwandla, ntwelavusiwana, migingiriko ni rirhandzu ro nava, swa malwandle. Khorombi a ri muleteri wa swa Vurimi eMudyaxihi. Vutlhari lebyi Fanisa a ri na byona byi humela erivaleni loko Fanisa a n'wi vutisa vito. Khorombi u hlamula hi ndlela leyi:

Ndzi tswariwile ndzi nga ri nchumu laha tikweni handle ko va ni ndzhuma tanihi va Woolsworth lava u va vulaka. Loko u lava ku tiva vito ra mina ndzi ta ku byela nkarhi wa ha tele (p.26).

Marito lama ma nga laha henhla ma kombisa ku va Khorombi a nga ri munhu wo hatlisela swilo. U vulavula na Fanisa hi rirhandzu leri kombisaka vumunhu lebyinene. Khorombi u ya emahlweni a vula leswi landzelaka:

Ndzi xi vumbiwa lexi xi nga kokiwa ni ku vutliwa mahlo hi ku vonakala ka xikandza lexi xi nga voninga xivandla lexi tanihi nyeleti ya mixo (p.26).

Tinhlamuselo ta Khorombi hinkwato a ti kombisa vutlhari lebyi a ri na byona. Leswi swi kombisa ku va a ri na mahanyelo lamanene yo gangisa. Leswi swi tsakisile Fanisa swinene. Va hetelela va tekana va aka muti swin'we.

3.2.3.5 Fanisa

Fanisa a ri n'wana wo sungula wa hosi Makolo. Endzhaku ka loko a pasile ntangha khume u dlayisetile hi ku ya exikolweni xa Xintu. Leswi a swi twisa Fanisa ku vava a ku ri swilo swimbirhi leswi swi hlamuseriwaka hu mutsari hi ndlela leyi:

Vutomi byo tshamela ku hlekula vatirhi va Vantima a wu ri ntolovelo lowu Mulungu un'wana na un'wana a titsakisa hi wona eBoeredorp laha a ku tirha Fanisa (p.22).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Fanisa a nga swi tsakeli ku tirha na Valungu hileswi va nga na xihlawuhlawu.

Mhaka yin'wana leyi a yi hlundzikisa Fanisa a ku ri ku hlawuleriwa nuna loyi a faneleke ku n'wi teka hi tata wa yena Makolo. Hi ku ya hi Makolo, Fanisa a fanele a tekiwa hi Rhelela n'wana Maboko hileswi eka vona a va ri na swa vona. Fanisa a ri hava rirhandzu eka Rhelela. Loko va ri karhi va bula hi rirhandzu ro tekana vona vambirhi hi twa Fanisa a hlamula Rhelela hi ndlela leyi:

Ndzi karhi ndza ku hlamusela leswaku a ndzi yela ku ya dyondza vutlhari, loko mahanyelo ya mina ya nga vupfanga, swi komba vusopfa bya vawundli va mina (p.32).

Marito lama ma nga laha henhla ya kombisa ku konyolola ka Fanisa. Hileswaku a nga swi tsakeli ku bula na yena hi tlhelo ra rirhandzu hambu leswi tata wa yena Makolo a sindzisa leswaku va fanele va tekana.

Endzhaku ka loko Makolo a hlamuserile xivangelo xa leswaku Fanisa u fanele a tekiwa eka Maboko, Fanisa u hlamula hi ndlela leyi:

Rifumo ra mali, swakudya ni swiambalo hambu yi ri ndzhuma a ndzi tshembi leswaku hi swona ntsena leswi swi tiyisaka rirhandzu ra vatekani loko exikarhi ka vona va nga rhandzani. A ndza ha vuli loko vutomi bya munhu yeyaloye byi nga pfumeleleki (p.39).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Fanisa a tsakela ku tekiwa hi munhu loyi yena n'wini a n'wi rhandzaka, wa mahanyelo lamanene, handle ko hlongorisa rifumo ongeti hiloko timbyana ti hlongorisa swiharhi enhoveni.

Fanisa a tirhandzela jaha ra yena Khorombi, loyi a nga tihlawulela yenahi yexe. Leswi swi seketeriwa hi Fanisa loko a ku:

Hikokwalaho ndzi nge ndzi rhandza Khorombi a nga munhu loyi a tifanelaka na mina. Ndzi amukela vumunhu ni moya wa jaha ra ka Ndzhwambi handle Vuvenda, nhlawulo lowu wu hambanyisa vanhu va va hi mintlawu leyi nga twananiki (p.43).

Ku yisa mhaka leyi emahlweni Fanisa u hlamula tata wa yena hi ndlela leyi:

Ntiyiso i ku riminandzi rhandzana ni mujahana wa ka Ndzwambi. Rirhandzu ra mina ni jaha leri a ri endleriwanga ku sola vukosi kumbe ndyangu hinkwawo wa ka Makolo (p.62).

Fanisa u tlhela a ku:

Tatana tsundzukani leswaku rirhandzu ra xiviri a ri tivi mindzilekano, hikwalaho laha ku nga ni rirhandzu ra vuamukeri ku ya mina ntombi ya ka Makolo (p.63).

Mitshaho leyi yi tshahiweke laha henhla yi kombisa ku va Fanisa a rhandza Khorombi hi mbilu ya yena hinkwayo

3.1.4 Nkanelo wa swimunhuhatwa swa tsalwa ra *Madumelani* hi E.W.G. Mbhombi

3.1.4.1 Madumelani

Madumelani hi yena ximunhuhatwankulu xa tsalwa, hikuva timhaka hinkwato ta tsalwa ti rhendzeleka hi yena, ku sukela ekusunguleni ku ya fika emakumu ka rona. Eka tsalwa leri hi vona Madumelana a ri munhu wo landzelela milawu ni ku fundzha varhangeri va tiko ra yena hi swakudya ni swakunwa. Hi siku a nga rhamba tindhuna miganga ya yena ku ta nwa byalwa ekaya ka yena hi twa a ku:

Humesani nsimekoliyani hi nwa, n'wina majaha. Xana ma ha rindzeriwe ku vikeriwa hi mani ke? Kasi a mi swi tivi leswaku hi n'wina mi nga ta sala mi fuma tiko leri eminkarhini leyi yi taka xana (p.10).

Leswi swi kombisa ku va a rhandza vambisi va miganga yena hi mbilu ya yena hinkwayo ku katsa na hosi ya vona hinkwavo ongwe.

Mandulani i munhu wo biha mbilu swinene. Endzhaku ka ku dlayeteriwa ka vavasati na vana hi mavuthu ya Mandulani va nga dyohanga nchumu, u sindzisile leswaku na yena u fanele a dlayiwa. U tlhele a tiboha emahlweni ka hosi leswaku Mandulani u dlayiwa hi tlhari ra yena ntsena hikokwalaho ka leswi a nga n'wi dyoherisa xiswona. Endzhaku ka loko a n'wi tlhavile hi tlhari embilwini hi twa a tibumabuma hi ndlela leyi:

Ndzi ku kotile muhanyi. Ntsumbu wa ku a wu sale wu xurhisa makoti. Xipalapala ndzi ya nwela endzeni ka xona eminkhubenyi ya vavanuna (p.27).

Madumelani u ya emahlweni a kombisa vunhenha bya yena emahlweni ka lava n'wana hi ndlela leyi:

Vavanuna Mandulani a nga hlayiwi entsengweni wa vavanuna, hikuva nhloko ya yena hi leyi. Leswi sweswi ndzi nga tsema nhloko u file ku tlula nenge lowu tsemiweke eka muvabyi wa nhlokonho. Xurhisani mahlo ya n'wina (p.27).

Hinkwaswo leswi swi kombisa ku va Madumelani a tshembekile ka lava a ri na vona ni ku va nhenha leyinene leyi faneleke ku fambisa tiko hi xa mundzuku.

Loko tsalwa ri ya emakumu, Madumelani u tela hi makwanga ya ku vutla vukosi hi ku dlaya hosi Mongwe hitlhari leri a nga dlaya Mandulani hi rona leswaku a ta sala a va hosi ya tiko hinkwaro. Vanhu va yiseriwile byalwa hi Madumelani, va nwa va dakwa va tsandzeka ku rindza hosi leswaku a ta kota ku n'wi dlaya. Loko a ri karhi a hetisisa kungu ra yena ro dlaya Mongwe hi twa a ku:

Tinyenyana a ti rile nkosi wa ku loko ti swi navela. Tlhari ra mina hi rona ri ndzi ambexaka xidlodlo xa vukosi. Hi sweswo ke! Vukosi bya wena ndzi byi vutlile. Kunene ku va na xivindzi swa vuyerisa (p.37).

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Madumelani a hela mbilu swinene hikuva u dlayetela vanhu hikokwalaho ka ku lava vukosi byo ka byi nga ri bya yena.

Endzhaku ka loko hosi a heleketiwile endlwini ya yena yo hetelela, Madumelani u sale a va khomela vuhosi bya ka Mongwe. U nyikiwile byona hileswi n'wini wa byona Mbhambhazi a ha ri ricece. Leswi swi tsonile Madumelani vurhongo hi ku tiva leswaku loko Mbhambhazi a kula u ta n'wi tekela byona. U hetela a kunguhata ku n'wi dlaya. Loko a ri karhi a kunguhata mhaka leyi hi twa a ku:

Ndzi fanele ku hlawula exikarhi ka ka vantlakulavaxurhe vambirhi: Ku tsetselela vutomi bya Mbhambhazi i ku cukumeta vuhosinkulu lebyi ndzi byi tameleke hi mandla. Kambe ku tsema vutomi bya Mbhambhazi i ku ndzi tamerisa vukosi bya xiviri (p.52).

Marito lama ya ha kombisa ku va Madumelani a ri ni mbilu yo biha swinene hikuva u hetelela a dlaye Mbhambhazi leswaku a ta sala a va hosi a nga kavanyetiwi hi munhu.

Kambe eku heteleleni hi vona a tisunga a nga si vekiwa ku va hosi hikokwalaho ka leswi van'wana a va n'wi vonile loko a a ri karhi a dlayetela vanhu hi ku lwela vuhosi lebyi.

3.4.1.2. **Nsimba**

Nsimba i munhu wo tshamela jomela ra byalwa hambileswi byi nga n'wi voniki. Loko va ri eku nweni ekaya ka Madumelani u tshamela ku vulavula swo huma endleni

hikokwalaho ko dakwa hi ku hatlisa. Loko Rincondzo a ha titshandza hileswi swi nga humelela emugangeni wa yena, Nsimba u vulavula hi ndlela leyi:

Wa vurisa wena Rincondzo, a hi tshikeni bulu leri hi minya yinkho leyi. Na kokwana a ta hatlisa a humesa nsimeko leyi yi nga sala ya ncheleto hi ta nwa ra ha vona. Wanuna a nga biwi hi yin'we (p.8).

Leswi swi kombisa ku vaNsimba a rhandza byalwa ku tlula mpimo.

Nsimba i munhu wo hluriwa hi nsati loko a tinwerile madleke. Loko va ri karhi va yisa bulu ra vona emahlweni u ri:

Minkarhi hinkwayo leyi nkata mina a twaka ndzi nun'hwa byalwa, ndzi etlela ndzi hlaya hi xin'wexin'we, hikokwalaho ka ku toveteriwa. Hambi yi ri mimpama ndzi tlula na yona minkarhi yin'wana (p.9).

Leswi swi tiyisisa ku va nsati wa yena a nga swi tsakeli leswaku a nwa byalwa.

Hambileswi a ri xidakwa, a nga ri toya ro ya enyimpini hikuva hinkwako lomu a ku humelela swo biha a kumeka a ri kona, a tlhela a va na rito ra xinuna. Loko tsalwa ri hela hi vona a nga tekananga na Madumelani ku kondza a ya tisunga hikokwalaho ka vubihi bya yena, byo dlaya hosi Mongwe na n'wana wa yena Mbhambhazi leswaku a ta sala a vutla vukosi, a nga kavanyetiwi hi munhu.

NDZIMA YA 4

4.1 Nkanelo wa ku oviwa ka timfanelo ta vana.

4.1.1 Ku oviwa ka timfanelo ta vana eka tsalwa ra *Hi ya kiwhi?*

Loko tsalwa ri sungula hi vona Makolo na Valungu lava a va tela ku teka vanhu leswaku va ya eku tirheni emapurasini ya vona va ri ni rirhandzu eka vana lavantsongo. Nkarhi hinkwawo vana ni lavakulu va tikuma va ri ekusuhi na kusuhi. Hileswaku a va hambani, va ya hala ni hala va ri swin'we.

Rirhandzu ra Makolo eka Mabutho ri tikomba loko a tsakela leswaku a sala a va hosi, loko a kurile, endzhaku ka loko yena a hundzile emisaveni. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Exikarhi ka vana va hosi Makolo loyi a fuma Mudyaxihi a ku ri ni un'wana loyi a a tiveka hi vito ra Mabutho. Hi ku lava ka hosi, Mabutho a fanerile ku va yena loyi a nga ta sala a fuma tiko loko tata wa yena a hundzile laha misaveni (p.2).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Makolo a navelela n'wana wa yena Mabutho swa kahle. Hileswaku u rhandza Mabutho hi mbilu ya yena hinkwayo. A nga swi tsakeli leswaku endzhaku ka lova ka yena, van'wana va sala va n'wi tekela vuhosi bya yena.

Hi siku leri Mabutho a nga pfuka ri xile swinene, Makolo u ve a vilela swinene, a hetelela hi ku vula leswaku a nga fanelanga ku etlela ku tlula mpimo hikuva hi yena loyi a nga rhangela vanhu hi ku famba ka nkarhi. Mutsari u kombisa leswi hi ndlela leyi:

N'wananga u rivali leswaku hi wena u nga ta rhwala harhi ya vukosi bya ka Makolo mundzuku. Hi wena u nga ta rhangela vanhu lava va nga hlanganisa muti wa Mudyaxihi hi nhlayo ya ku tala ka vona. U ta va hosi ya njhani loko u tinyiketa vulolo byo tsakisa hi swinghorho wa ha tsakama xana? (p.6).

Leswi swi kombisa ku va Makolo a rhandza n'wana wa yena swinene hi ku tsundzuxa leswaku hosi a yi fanelanga ku rhangeriwa hi lavan'wana ku pfuka hikuva

siku rin'wana yi ta ku lo yi pfuka yi kuma swilo na vanhu swi hangalakile lero yi tsandzeka no swi vuyeta endhawini yin'we.

Loko Valungu va tela ku rhwala vanhu ekaya Makolo tata wa Mabutho, Mabutho u tikuma a tsandzeka ku tihlanganisa na vona hikokwalaho ka leswi nkarhi hinkwawo a tshama a ri etshangeni. Hi rin'wana ra masiku u tinyikile nkarhi wa ku xewetana na vona ku fikela loko a famba na vona epurasini. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Hikokwalaho a nga kumi nkarhi wa ku bula ni Valungu lava a va hamba va ta laha kaya. Kutani siku leri a ku ri nkateko ku ya nyanga ni ku ringeta ku vulavula na yena. U fikile laha a ku ri na Mulungu loyi a n'wi xeweta tanihileswi a nga dyondzisa xiswona exikolweni. N'wapurasi yaloyi a pfumela a tlhela a n'wi vutisa loko a ha pfukile.

Leswi swi kombisa leswaku Mabutho a ri ni ku tsakela Valungu lava hi mbilu ya yena hinkwayo. A tibyerile hambi ko ba lexi xi dumaka a nge pfuki a hambanile na vona kumbe va lwisa. A va teka va ri vanhu vanene hileswi a va hamba va endzela tata wa yena Makolo nkarhi na nkarhi.

Hikokwalaho ka ku va Mabuhto a tsakela ku ya dyondza Xilungu ni vona leswi swi endliwaka kwale purasini, u naverile ku baleka na Mulungu loyi ku ya epurasini ra yena. Hikokwalaho mutsari a nge:

Hi ku yengiwa hi bulu ra vona endzhaku ka ku xewetana, Mabutho u nyengile a famba na Mulungu epurasini a sukela tihomu. Kungu ra yena a ku nga ri ku ya tirha, kambe ku ya dyondza Xilungu ni ku ya vona leswi a swi endliwa kwala purasini (p.4).

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Mabutho a rhandza Valungu ku tlula mpimo.

Mabutho a nga swi tivanga leswaku xaka ra Mulungu i mali ntsena. Yena u swi tekile ku ri leswi Mulungu loyi a nga suka ekaya a ri na xinakulobye na yena, na loko va fika epurasini swi ta va tano. Ku fika ka vona epurasini Mulungu u va byerile leswaku va fanele va sala va tirha hi ku hatlisa na ku ka va nga pfi va wisa hambileswi a ku hisa, kutani yena a suka a famba. Hambileswi Mabutho a nga ringeta ku tiyisela, u

ve landzula ku tirha ongeti wo va mbhongolo yo fa, ku fikela loko Mulungu a hlundzuka a n'wi ba. Ku biwa ka yena mutsari u ku hlamusela hi ndlela leyi:

Mabutho u arile ku tirha hi mujaho ni ku khayimiwa tanihi homu. Hi ku copeta ka tihlo ximoko xi n'wi hlanganyile makatla, xi n'wi rhidimba nkolo wa nkwinkwirimba leyi n'wankumi a a ku hi yona yi n'wi vangelaka nyongwa (p.5).

Leswi swi kombisa ku va n'wapurasi loyi a ri na mona swinene hikuva a nga n'wi tweli vusiwana hambileswi a ri n'wana. Mutsari u yisa emahlweni hi ku kombisa leswaku mhaka leyi nga humelela Mabutho, a yi nga n'wi khomangi kahle hikuva a va vavisekile. U ri:

Loko kwale endzeni ka phunga, u sungurile ku rila hi xihluku. A halaka mihloti loko a tsundzuka xinghana lexi nga hundzuka ni dyambu ri nga si pela. U sukile a famba a ri karhi a tisula mihloti, a kongoma lomu tihomu ta vona a ti tala ku dyela kona (p.5).

Ku rila ka yena hi xihluku ku kombisa ku va n'wapurasi loyi a n'wi rhidile hi nsambhoko swinene na swona miri wa yena a wu fomaforma lomu a nga biwa kona. Mabutho u hetelela a swi vona leswaku u endlile xihoxo ku va a fambile na Mulungu a siya tihomu etshangeni. Hinkwaswo leswi swi vangela swiphiso swa le miehleketsweni, leswi swi n'wi tsandzisaka ni ku ya ekaya ku vika leswi nga humelela. Hikwalaho mutsari a nge:

A a nga lavi ku ya ekaya hi ku chava ku chovoriwa hileswi a nga famba a siya tihomu ta ha ri etshangeni (p.5).

Leswi swi seketela ku va a swi vona leswaku u dyohele tilo na misava eka tata wa yena Makolo.

Ku oviwa ka timfanelo ta vana ku tlhela ku humelela erivaleni hi siku leri Mabutho na munghana wa yena Nsumbhulani va nga twanana hi ku rhanga hi ku ya rhiya tinhlampfi va nga si ya hungasa hi ku khida loko tihomu ta ha buthile emindzhutini. Eka ndhawu leyi va kumiwa hi n'wini wa purasi loyi a nga va ba a tlhela a va tekela na tinhlampfi leti a va ti phasile. Loko va ha lava ku hlamula hi ku landzula endzhaku

ka loko Koos a va byela leswaku va tshikile tihomu ti ri toxo va tlhela va yiva mimangwa yena, mutsari u ri:

Nhlamulo ya vona a yi pfunanga nchumu, a swo fana ni loko a va lo timiyelela. Koos u va tshivelerile, a va hlanganya makatla va ri karhi va tlhava mukhosi. Letin'wana ti va tswambutile va ri karhi va haha swijanani (p.14).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va va biwa hi Koos handle ka nandzu. Ku va va phasa tinhlampfi swi kombisa leswaku a va lava ku ya xeve hi tona vuswa.

Endzhaku ko biwa va tsutsumerile ekaya hi xikongomelo xo ya vika mhaka leyi yi nga va humelela eku riseni hi ku ehleketa leswaku nkarhi wun'wana Makolo u ta va yimelela, a hetelela hi ku ka nga ha pfumeleli Koos ku ta a teka vatirhi leswaku va ya tirha epurasi. Loko Mabutho a hlamusela mhaka leyi a ri karhi a mpfikulela ehenhla, mutsari u swi veka hi ndlela leyi loko Makolo a ku: "*I mani loyi a hi belaka pongo laha kaya ... Sula mihloti u hi byela lexi ku karhataka u nga si ndzi hlundzukisa* (p.15). Leswi swi kombisa ku Makolo a yima na ku biwa ka Nsumbhulani na Mabutho hi Koos. Ku kombisa leswaku u yima na swona, endzhaku ka loko a swi twile hi le ta ka yena tindleve leswaku va biwile hi Koos, Makolo hi byakwe u ri:

Loko va biwile hi Koos ku va lexi hi nga xi endlaka. Koos hi yena n'wini wa tiko, hina a hi nchumu handle ko va swioxanyama swa yena. Hi yena vuswa, swiambalo ni mali (p.15).

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Makolo a rhandza Valungu ku tlula vana va yena, lava va nga ta n'wi pfuna hi swo karhi hi xa mundzuku.

Loko va ri exikolweni Mabutho u ve a phikizana na mudyondzisi wa yena wo dyondzisa matimu, endzhaku ka loko a nga tsalanga ntirhokaya lowu vana hinkwavo a va nyikiwile wona. Mudyondzisi u n'wi yisile eka nhloko ya xikolo loyi a nga hetelela a n'wi hlongorile exikolweni. Mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Tanihi mudyondzisi wa Mabutho, nhloko ya xikolo a yi nga lavi ku twa nchumu hileswi swi sandza Valungu ni Xilungu xa swona. U lerisiwile ku rhwala nkwama wa tibuku a a kongoma ekaya. U tivisiwile leswaku loko a ha navela ku nghena xikolo u fanele ku ta ni vatswari va yenahi xamundzuku wa kona (p.19).

Leswi swi kombisa ku va vana va tiko ra Mudyaxihi va xaniseka loko va ri ekaya, epurasini ni le swikolweni. Swi tikomba kahle leswaku a ku nga ri na laha a va dya byi rhelela hambiloko swi fanerile.

Endzhaku ka loko Mabutho a tlhelerile exikolweni nakambe, u hlohleterile timhaka ta xiterheka ku fikela loko a khomiwa a ya pfaleriwa ejele. Ku vuya ka yena u fikile a byela tata wa yena Makolo xivangelo xa ku pfaleriwa ka yena ejele. Tata wa yena n'wi sorile swinene. Hi twa a ku:

N'wangana, tshika miharihari, ndzi ri tshika ku phungela hikuva leswi a hi swona leswi a wu fanele ku ya dyondza swona le Yunivhesiti. A ndzi lavile leswaku u ya orhovela nawu, mfumo ni mafumele ya tiko u ta kota ku fambisa ni ku letela tiko ra vatatana hi vutlhari. Kutani wena u tshikile ku lerisa ka mina u ya endla ku rhandza ka wena (p.50).

Mhaka leyi a yi n'wi hlundzukisile ngopfu hikuva a tsakela leswaku n'wana wa yena a kula hi xintu xo hlonipha ni ku tihloniphisa eka vanhu hinkwavo ku katsa na vona valungu va nga mathicara lama va nga va tisela vutlhari etikweni ra vona. Loko Mabutho a ha ya emahlweni a hlamusela leswi ongeti a nga tivoni nandzu eka swona tata wa yena u ri:

U ta tshwa, u ta pfurha mufana wa mina! ... Va ku tsetselele ngopfu ekhotsweni loko va ku dluvisile n'hweti ntsena, khensa swikwembu swa ka Makolo. Mbilu ya mina yi vava ngopfu ku ku vona u ri karhi u tlanga hi vumundzuku bya wena laha kaya u nga endli nchumu. Tinsiva leti vanakulobye wa wena va ku tlhomaka tona loko ku nga ri ku ku lahla (p.50).

Ntshaho lowu nga laha ehla wu kombisa matlhelo mambirhi mayelanani leswi Makolo a titwisaka xiswona eka n'wana wa yena Mabutho. Wu humesela erivaleni ku va Makolo a nga tweli n'wana yena vusiwana endzhaku ko khomiwa kasi hala tlhelo wu kombisa ku va Makolo a rhandza leswaku Mabutho a nghena xikolo leswi hetisekeke handle ko humesiwa endleleni hi ku hlohleteriswa hi vanghana va yena.

Timfanelo ta vana ti tlhela ti oviwa endzhaku ka loko Fanisa a ha ku kuma ntirho. Valungu lava a tirha na vona a va nga n'wi khomi kahle. Nkarhi hinkwawo a va lava leswaku a twa hi vona siku na siku. Xitulu xa yena xa vutsalani a va xi tekeli

enhlokweni hileswi a va n'wi tirhisa na mitirho leyi a nga fanelanga ku yi tirha. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Loko a nga si sungula ntirho a va lava leswaku a va endlela tiya, a tlevula ni tindlela a va posela mapapila ni ku va xavela swixavaxavani lomu tikhefani. Fanisa u ringetile ku hlamusela mulanguteri wa ntirho kambe a swi pfunanga nchumu hikuva na yena a a ri un'wana wa vona hambileswi a a nga tikombisi (p.22).

Ntshaho lowu wu kombisa ku xaniseka ka Fanisa entirhweni a xanisiwa hi Valungu hikokwalaho ka leswi a va tsakela leswaku nkarhi hinkwawo a tirha a hlundzukile. Hinkwaswo leswi a swi vangela swiphiso swa le miehleketsweni hikuva a a nga ha kumi ku rhula moyeni wa yena. Ku xaniseka loku ku tlhela ku humelela hi siku leri Rhelela a nga n'wi rhamba leswaku va ta xuxa swin'we ekaya hi xikongomelo xo n'wi gangisa leswaku a ta n'wi teka a va nsati wa yena. Loko a landzula Rhelela u hetelela a n'wi ba ongeti hiloko a ba wanunakulobye. Endzhaku ko baleka eka Dzhwambi hileswi a dinekile swendlo swa yena Rhelela swo huma endleleni mutsari u ri:

Rhelela u chuchile bandi a n'wi ba a ri karhi a n'wi hudula. A n'wi mbeyetela ni ku n'wi fumbutela hi tintanghu a tlhela a n'wi siya a ri karhi a gwamula a ya le movheni (p. 22).

Leswi swi kombisa ku va Rhelela a nga ri na mahanyelo ya kahle, lama ya tsakeriwaka hi Fanisa hikuva a nga rhandzi rigombo. Ku kombisa leswaku Rhelela u pfumala mahanyelo lamanene, hi twa a kwelela wanunakulorhi loyi a rhandziwa hi Fanisa swinene, loyi a tiyimiserile ku tekiwa hi yena hi ndlela leyi:

Famba u ya byela Khorombi wa wena leswaku ndzi ku bile mina nuna wa wena. Loko a swi kota a ta le kaya u ta ndzi kuma ndzi n'wi rindzerile (p.37).

Marito lama ma kombisa swinene leswaku mahanyelo ya Rhelela ya bihe swinene. U tsandzeke ku ehleketa leswaku nkarhi wun'wana loko o tikhoma ximunhu Fanisa a ta cinca miehleketo, a n'wi pfumelela leswaku a n'wi teka ku va nsati wa yena wa xiviri kumbe wa vutomi hinkwabyo.

Loko a ri ekaya, tata wa yena Makolo u n'wi sindzisa leswaku u fanele a tekiwa laha yena lavaka kona eka Maboko, hileswi va nga pfumaliki nchumu. Fanisa u arile miehleketo ya tata wa yena. Ku ala ka yena hi twa a vula leswi landzelaka:

Rifumo ra mali, swakudya ni swiambalo hambu yi ri ndzhuma a ndzi tshembi leswaku hi swona leswi swi tiyisaka rirhandzu ra vatekani loko exikarhi ka vona va nga rhandzani. A ndza ha vuli loko vutomi bya munhu yeyaloye bya nga pfumeleleki (p.39).

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va a nga swi tsakeli ku tekiwa eka Maboko hambu leswi a va fumile va fuma na swikun'wani. Mhaka leyi yi hlundzukisa Makolo ku fikela loko a hlamula hi ndlela ya xikonyololo a ku:

Swa khensaka leswi u swi vulaka n'wananga. Leswi wena u nga dyondzeka, u lavaka ku tilavela majaha lawa ya ku tsakisaka handle ka lawa hina madodomedzi hi nga ku lavela wona, famba u ya tekiwa. Kambe u ya byela majaha ya wena leswaku mina ndzi ri a ndzi nga amukeli xuma xa vona. Ndzi hetile me m'fana ka Makolo. A ndzi nga ha vulavuli na wena (p.39).

Makolo u tikomba a hlundzukile swinene hileswi Fanisa a nga ala ku teka swileriso swa yena. A twa ongeti misava yi ngo n'wi mita ku ka a chavisela Fanisa hi ku vula leswaku a nge amukeli ndzovolo. A ehleketa leswaku Fanisa u ta cinca miehleketo, a pfumela ku ya tekiwa eka Maboko, kasi do!

Fanisa a tiphina ntsena loko a rina Khorombi. Hi siku leri va nga twanana ku ya hlangana ekhwatini, leswaku va ta hetisa mhaka ya vona yo gangisana, endzhaku ka loko va titimurile hi namuneti, Fanisa u pfumela a ri ni xikhutu xa vatswari, ngopfungopfu Makolo loyi a rhandza leswaku a ya tekiwa eka Maboko hileswi a va ri swifumi hi ndlela leyi:

Hikokwalaho ndzi nge ndzi rhandza Khorombi a nga munhu loyi a tifanelaka na mina. Ndzi amukela vumunhu ni moya wa jaha ra ka Ndzhwambi handle ka Vuvhenda, nhlawulo lowu hambanyisaka vanhu va va hi mintlawu leyi nga twananiki. Kambe ndzi n'wi rhandza ndzi ri karhi ndzi rhurhumela hikuva vumunhu, xiviri ni moya wa yena a va nga swi amukeri

ekaya. Va ta n'wi languta hi mahlo ya Vutsonga
lawa ya vonaka Vuvenda handle ka munhu hi
yexe. Khorombi ndzi pfune murhandziwa. Ndzi
teka ndlela yihi?(p.43).

Ntshaho lowu wu kombisa ku vaFanisa a rhandza Khorombi hi mbilu ya yena hinkwayo. Xiphiquo lexi a nga xona hileswaku tata wa yena a nga tsakeli Khorombi, u tsakela ntsena Rhelela ku va yena nuna wa Fanisa wa vutomi hinkwabyo na rigombo ra yena.

Endzhaku ka loko Fanisa a hungukile, vakhegula va endlile kungu ro yativisa Makolo hi vufendze lebyi a nga byi endla na Khorombi hi ku hungukisana. Loko vakhegula va hlamusela leswaku Fanisa u fanele a heleketiwa eka Ndzhwambi evukatini bya yena, Makolo u ri:

Rirhandzu ra le Vavendeni, u tshama u swi twa
kwihi sweswo ... Kasi a nyenya m'fa ka Maboko
u endlela ku ya onhiwa hi Vavenda ... N'wana
wo nyika Vavenda mina ndzi hava. Lava ka
Ndzhwambi vo fanela ku riha, Fanisa a ya
tekiwa hi va ka hina (p.63).

Hambileswi Fanisa a ri muyimani, Makolo a nga swi teki swi nchumu, yena o lava leswaku Fanisa a ya tekiwa eka Maboko leswaku a ta kota ku dyela. Leswaku swi nga endleka vaka Maboko va nga pfumeli hileswi a nga rhwala ndzhwalo wa Vavenda, a swi nga ri kona emiehleketweni ya yena.

Endzhaku ka loko Fanisa a heleketiwile eka Ndzhwambi, u vhete a sale kwale vukatini bya yena. Laha a beriwa hi moya lowunene, swiphiquo swa le miehleketweni a nga ri na swona hikuva a swi kumile leswi a lava swona evuton'wini bya yena. Xiphiquo xi vile kona endzhaku ka loko Makolo a rhumerile malandza ya yena ku n'wi landza evukatini leswaku a ta vuya ekaya ku fikela loko a tekana na Rhelela wa ka Maboko. U sungurile ku xaniseka miehleketweni ku fikela loko a ehleketa ku ya tisunga enhoveni. Hikwalaho a nge:

Nhlekanhi wun'wana hi Sonto u tekile ntambhu
ni xihloka a kongoma Rivhubye. Kutani a
khandziya ehenhla ka murhi a boha ntambhu
erhavini a tlhela a yi boha enkolweni. U te a
nga si titshika a devula a tisunga, u khongerile
a kombela ku rivaleriwa eka Tatana, ni
kombela leswaku a amukela moya wa yena ...

hi nkarhinyana u twile rito ri ku: heyi hatlisa
chuncha ntambu yaleyo (p.65).

Leswi swi kombisa ku va a tinyiketile ku fa, handle ka ku tekiwa hi Rhelela wa ka Maboko.

Endzhaku ka swona malandza ya Makolo ya n'wi byerile leswaku a nga vabyi, naswona a nga lavi ku yisiwa exibedlhele, swo lava a tlheleriseriwa eka Khorombiwa Ndzhwambi. Hi ndlela yeleyo u ta vuyela evuton'wini bya yena lebyinene, lebyi byi tiviwaka hi mani na mani loyi a nga muakatiko wa tiko ra Mudyaxihi. Kunene swi ve tani, u tlheriseriwile, a sungula ku hanya vutomi lebyinene, byo tlula lebyi Makolo tata wa yena a n'wi sindzisa ku ya hanya byona eka Maboko.

Timfanelo ta vana ti tlhela ti oviwa hi siku leri tiko ra Mudyaxihi a ri ri ehubenyi ya Makolo ku ya hlamuseriwa leswaku va fanele va rhurhiseriwa kun'wana ku ya tshama kona vutomi bya vona hinkwabyo.

Un'we wa vana lava u kumeka a dlayiwa handle ka nandzu. Mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Un'wana wa vana lava a va ri eku lweni u pele na rona siku rero. A xi ri xihlangi xa khumentlhanu wa malembe lexi xi nga kumiwaxi ri karhi bobomuka ngati leyi a yi humahi dyicele ledyi a dyi pfurile mombo wu va baku (p.83).

Leswi swi kombisa ku va maphorisa ya dlayile n'wanaloyi a lwela timfanelo ta yena. Vahlayisi va nawu va tlhela va ova timfanelo ta vana hi ku khoma van'wana va vona va ya va pfalela exitokisini. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Vahlayisi va nawu va hatlile va boha Mabutho, Nsumbhulani na Khorombi hi tinsimbhi va va rhwala va famba na vona. Kutani malandza ya vabohiwa, vaakatiko, va lwa hi matimba (p.83).

Ntshaho lowu na wona wa ha tshikelela leswaku vana van'wana a va khomiwa va ya pfaleriwa ejele va ri hava nandzu kumbe xidyoho.

4.1.2 Ku oviwa ka timfanelo ta vana eka tsalwa ra *Madumelani*

Tiko ra hosi Mongwe i tiko leri a ri ri ni miganga yo tala swinene. Eku sunguleni miganga leyi a yi tshamisekile swinene naswona vaakatiko va rona a va tshamile hi ku rhula ku ri hava huwa.

Hi rin'wana ra masiku Madumelani u rhambile tindhuna ta miganga ya yena ku ta hungasa hi ku nwa byalwa ekaya ka yena. Tindhuna hinkwato ti tile ti tsakile hi ku tiva leswaku ti ya ku dyeleni. Lexi a xi karhata tiko ra vona i dyandza ntsena. Loko va ri karhi va bula hi dyandza leri van'wana a swi va vangela swiphigo hikuva swibyariwa na swifuwo a a swi xaniseka swinene hileswi mpfula a yi nga nanga lembe rero. Ku tiphina ka vona ku tikomba loko Rincondzo a ku:

Vavanuna , a hi tshikeni ku titshandza hi tinwela vuputsu. Mina a ndza ha ri na mihloti hikuva tshanga ra mina ri herile ri ku bi! Ntsena a hi tikandzeni timbilu hikuva van'wana va ha saleriwile hi swihon'wana swingariswingani halaya mugangeni wa ndhuna Makomani. Le ka Xihimu kona ka hari hava na ximbutani ni xin'we xa mhamba (p.8).

Leswi swi kombisa ku va va tiphina etikweni ra vona handle ko hlaseriwa hi dyandza leri a ri ri kona.

Loko tsalwa ri ri karhi ri ya emahlweni, hi vona vana ni vavasati va hlaseriwa hi muganga wa ka Mandulani handle ka nandzu. Endzhaku ko hlasela Mandulani u byisile swifuwo swa vona hinkwaswo a tlhela a teka na vavasati van'wana a famba na vona emugangeni wa yena. Murhangeri wa muganga lowu nga hlaseriwa yena Mavunda u vika mhaka leyi hi ndlela leyi:

Vavanuna muganga wa mina wu hlaseriwile hi Mandulani. U dlele khume ra vavasati ni makumemunenharhi wa swihlangi. U byisile maselelwa ya swifuwo hinkwawo a tlhelela ekaya kakwe (p.11).

Leswi swi kombisa ku va mbilu ya Mavunda yi vavela muganga wa yena leswi wu hlaseriwa handle ka nandzu ni ku tlhela ku dlayiwa vavasati ni vana va nga onhanga nchumu.

Mhaka leyi yi vavisile Madumelani na tindhuna a tshamile na tona ekaya kakwe. Va hetelela va twanana ku ya rihisela hi ku halata ngati na vona ku katsa ni ku sumela

hosi Mongwe mhaka leyi. Lokova ri eka Hosi Mongwe, Madumelani u yi veka hi ndlela leyi:

Ndzi ta eka wena hosi hi moya wo tika swinene. Mavuthu ya Mandulani ya hlaserile muganga wa Mavunda evusikwini bya matolo. Va dlayeterile vavasati ni swihlangi, va tlhela va byisa mintlhambi hinkwayo ya swifuwo leswi swi nga sindha dyandza nan'waka, va famba na swona (p.13).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Madumelani a hlundzukile ku tlula mpimo endzhaku ka ku hlaseriwa ka muganga wa yena hi Mandulani ku katsa ni ku dlayeteriwa ka vavasati ni vana ni ku tekeriwa swifuwo swi nga ri enawini.

Endzhaku ka loko Mongwe a vikeriwe mhaka leyi a hlundzukile swinene hikuva a swi nga n'wi khomangi kahle emoyeni wa yena. Hi twa a hlamula a ku:

Hinkwerhu dyandza ha ri vona. Kambe, a swi vuli leswaku vatshiveri ni swihlangi va fanele ku dlayiwa hikokwalaho ka rona. Mandulani u halatile ngati ya vanhu vo ka va nga n'wi dyohelanga, hikokwalaho na yena u fanele ku dlayiwa. Hi nga ka hi nga honisi manyala yo fana na lawa (p.14).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Mongwe a hlundzukile a tlhela a hela matimba hileswi Mandulani a nga swi endla etikweni ra yena handle ko pfumeleriwa hi yena ku hloma nyimpi.

Ku oviwa ka timfanelo ta vana ku tlhela ku humela erivaleni loko Nwa-Nghovela a nga swi tsakeli leswaku vana va yena va dya timanga ta yena. Loko Madumelani a va yimelela hi twa nsati wa yena a ku:

U ri yini? A va onhi nchumu! Timanga ta mina ti helela kwale khorweni. Loko xi ri lexiya xa nhloko ya banga lexi va nge i Xiphango, a xi ti nusi ro vuya laha kusuhi, xo hakuta kunene hi kan'we. Xi lo swi khwa swa rharhi.Ni lomu switangeni swa vavasati a xa wu veki mhayi. Xi rivala ni leswaku ni xi velekile (p.18).

Marito lama ma nga laha henhla ya seketela ku va vana va nga hlayisekangi kumbe ku rhandziwa hi vatswari va vona eka tsalwa hinkwaro.

Endzhaku ka loko tiko ra hosi ridlayile Mandulani, Madumelani u dlayile Mongwe hi xikongomelo xo vutla vukosi bya yena, a vekiwa ku va Hosi yo khomela Mbhambhazi hikuva a ha ri ntsongo. Endzaku ka swona u kunguhata ku dlaya Mbhambhazi, hi twa a ku:

Vukosi byo ka byi nga ri byo lomba, ndzi byi navela hi mbilu ni rihanyu ra mina. Kambe makumu ya byona ya ndzi veka exikarhi ka nghala ni xidzova xa tingwenyankelenge (p.5).

Leswi swi kombisa ku va Madumelani a bihile mbilu swinene hikuva a nga ri na ntswela vusiwana.

U hetisisile mhaka ya yena hi ku kombela Mbhambhazi eka mana wa yena a vula leswaku u lava ku n'wi yisa engomeni a ya khomba, kasi u lava ku ya n'wi dlaya endleleni. Hambileswi mana wa yena a nga swi twisisi eku sunguleni hi twa a byela Mbhambhazi a ku:

Wena Mbhambhazi namuntlha u landza vanghana va wena engomeni. Kokwana Madumelani hi loyi, famba na yena a ku heleketa (p.55).

Loko va fika endleni Madumelani u dlayile Mbhambhazi hi tlhari handle ka nandzu. Endzhaku ko n'wi tlhava hi tlhari, u ve a kolola a ri karhi a ku: "*Yooo! U ndzi dlele kokwaneeee...*(p.59).

Ku rila ka yena ku kombisa ku va mbilu ya yena yi vavile swinene hokokwalaho ka leswi yena a tiva leswaku u ya engomeni, ku nga swona swa ku ku dlayiwa endleleni.

5. Ku dlayiseta

5.1 Nkatsakanyo

Xikongomelo xa dyondzo leyi i ku xopaxopa ku oviwa ka timfanelo ta vana eka matsalwa ya **Madumelan**hi E.W.G. Mbhombi na **Hi ya kwih**i? M.J. Maluleke.

Dyondzo leyi yi kombisa swimunhuhatwa leswi swi tshikileriwaka na leswi swi vangaka ntshikelelo lowu. Vundzeni bya matsalwa lawa byi valangiwi hi vuxiyaxiya hi xikongomelo xo lava leswaku byi kota ku humesela hungu leri kongomisiweke ra ku oviwa ka timfanelo ta vana. Mulavisisi u kombisile nkoka wa wona eka ndzavisiso wa yena.

Ndzima yo sungula yi kombisa manghenelo, xitatimendhe xa xiphiso, nkoka wa ndzavisiso, xikongomelo xa ndzavisiso na maendlelo. Eka yona ndzima leyi ku tlhela ku hlamuseriwa ni matheme ya nkoka lawa ya tirhisiweke ku humesela erivaleni leswi swi fanele ku xopaxopiwa eka matsalwa lawa mahlawuriweke ku xopaxopiwa.

Ndzima ya vumbirhi i nkatsakanyo wa novhele na ntlangu ku katsa ni matimu ya vatsari. Mitlawa ya swimunhuhatwa yi humeseriwile erivaleni yi tlhela yi hlamuseriwa hi vuxokoxoko. Eka ndzima leyi ku tlhela ku hlamuseriwa swimunhuhatwa swa nkoka leswi ku nga swona swi humeselaka erivaleni mhaka ya ku oviwa ka timfanelo ta vana.

Ndzima ya vumune i ya nhlavutelo wa ku oviwa ka timfanelo ta vana eka tsalwa ra novhele ra na ntlangu, lawa ya nga wona ya nga hlawuleriwa ku xopaxopiwa.

Ndzima ya vuntlhanu i yo kombisa nkatsakanyo wa dyondzo leyi hi ku angarhela ku katsa ni swibumabumelo swa wona ndzavisiso lowu.

5.2 Swibumabunelo

Mulavisisi u bumabumela leswaku matsalwa ya timfanelo ta vana ya landzeleriwa hi xikongomelo xo lava ku kota ku hlayisa vana. Hileswaku vana va fanele va hlayiseka

no sirheleleka kun'wana na kun'wana laha va nga kona. Timfanelo ta vana hinkwato ti fanele ti rhangisiwa emahlweni hi mfumo hi nkarhi hinkwawo.

Milavisiso ya muxaka lowu yi fanele yi tshama yi ri karhi yi yisiwa emahlweni leswaku vanhu va ta kota ku dyondza ku hlayisa timfanelo ta vana hi ku hetiseka, hilaha ku nga heriki.

5.3 Swibumabumelo swa milavisiso leyi faneleke ku endliwa

5.3.1 Ku oviwa ka timfanelo ta vana eka tinovhele ta MG Magagane.

5.3.2 Mapaluxelo ya vavanuna eka yan'wana ya matsalwa ya Xitsonga.

5.3.3 Mathyelo ya mavito ya tihosi ta miganga yo karhi.

5.3.4 Mapaluxelo ya minkongomelo ya matsalwa ya Xitsonga ya sukela eka malembe ya 1998-2013.

6. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

6.1 TIBUKU LETI XOPAXOPIWEKE

Maluleke, M.J. *Hi ya kwihhi?* Pretoria: Van Schaik Publishers.

Mbhombi, E.W. *Madumelani*. Pretoria: Van Schaik Publishers.

6.2 MATSALWA LAMA TSHAHWEKE

Abrams, M.H. (1971) *A Dictionary of Literary Terms*.

Barker, R.L. (1991) *Social Work Dictionary (2nd Edition)*.

Bettis, B. (2008) *Adult Child Sexual Abuse Victims*.

Hornby, S.A. (1985) *Oxford Advanced Learners Dictionary*.

Joubert, R and Prinsloo, S. (2001) *Educational Law Practical Guide for Educators*. Hartfield, Pretoria: Van Schaik Publishers.

Luyt, D.P. (2008) *The underreporting of sexual violence against women in the Camdeboo*. Rhodes University: Unpublished Masters thesis. Macmillan Education: Great Britain.

Mdumela-Ndlovu, A.T. (2006) *Children Abuse with Special Reference to New York*: Renehard and Winston.

Newman, W.K. (1997) *Social Research methods qualitative approach*. University of Winconsio: New York. Oxford University Press: Oxford.

Patton, G.T. (1990) *Research methods in sociology History learning site*. London: Hazell Books.

Peck, J. and Coyle, M. 1 (1984) *Literary Terms and Critical Laiden*. RAU: Unpublished Ph.D Thesis.

Rautenbach, I.M and Malherbe, E.F.J. (1987) *What does the Constitution says?* RAU.Press: Cape Town

Raylene, K. (1999) *Protecting Consitutiona Rights*. Publishing house: Cape Town

Roberts, V.E. (1993) *Writing Themes abouth Literature*. Eaglewood: Prentice-Hall. Washington DC: National Association of Social Worker.

Selected Xitsonga Novels. University of Limpopo: Unpublished Thesis.

Smit, W.G. (2008) *Adolescent's experiences of parental reaction to the disclosure of child sexual abuse*. University of Pretoria: Unpublished dissertation.

Tumelo, M. *Daily Sun* (June: 2013)